

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ
ФЕДЬКОВИЧА**

ДАЦКІВ ІГОР БОГДАНОВИЧ

УДК 947.085.6

**ВТРАТИ УКРАЇНОЮ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Лановик Богдан Дмитрович
к.і.н., професор

Чернівці – 2001

ВСТУП

На порозі III тисячоліття нової ери, в добу творення незалежної української держави до важливих завдань її національного відродження відноситься невідкладне вирішення проблем виявлення та повернення суспільству історико-культурних цінностей, котрі впродовж століть вивозились та знищувались за межі нашої країни для того, щоб спотворити історичну правду і пам'ять народу, позбавити його національної самобутності права на державність, а відтак і саме існування.

Нашій країні судилося пройти тернистий історичний шлях, кожний етап якого позначений значними незворотніми втратами національних історико-культурних надбань. Світові шедеври визначних художників, мозаїки, стародавні ікони, самобутні твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки, національні реліквії українського народу, козацькі клейноди – все це неоціненне багатство за різних обставин у певні періоди пограбовано, розкидано по світу, вилучено з наукового та культурного обігу, що вкрай негативно вплинуло на духовний розвиток українського народу, самоусвідомлення, самоутвердження себе європейською нацією.

В обширному реєстрі втрачених історико-культурних скарбів України особливо численним є перелік національних культурних цінностей, знищених або вивезених з території країни в період Другої світової війни.

Ця безпрецедентна в історії людства світового масштабу катастрофа спричинила руйнівні наслідки для цивілізації на нашій планеті. Людство усвідомило, яка хистка межа відділяє його буття від небуття, як незворотно втрачаються тисячолітні надбання світової культури.

У роки війни на території України загинув кожний шостий з її громадян. Понад 700 міст і 28 тисяч сіл цілковито зруйновано, втрачено 40 процентів економічного потенціалу. Небувалих збитків війна завдала українській культурі. Виявлені нові факти свідчать про те, що у протистоянні

між двох тоталітарних режимів в ході реалізації нацистської імперської політики на окупованих територіях, з одного боку, і сталінської політики знищення історичної пам'яті підневільних народів, з іншого, історико-культурні цінності були приречені на винищення і забуття. Проблема визначення втрат історико-культурних надбань України недостатньо досліджена у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Дисертаційна робота присвячена комплексному дослідженню теоретичних і практичних аспектів згаданої проблеми.

Актуальність теми дослідження. Нині, коли досліджуються “білі плями” в історії, насамперед ХХ століття, період Другої світової війни, і, зокрема окупація українських земель, не отримали належного висвітлення, сфальсифіковані ідеологічними штампами. Сьогодні виявлення масштабів матеріального і духовного спустошення, втрат історико-культурних цінностей України спричинених Другою світовою війною – один із важливих напрямів досліджень цієї страшної сторінки в історії нашої країни і цілого людства.

Відбудовано зруйновані міста і села, відроджено економіку країн, зазнає змін соціальна психологія європейських народів. Лише втрати історико-культурних цінностей дедалі гостріше нагадують нам про себе зруйнованими пам'ятками архітектури, порожніми полицями бібліотек та архівних фондів, скромними експозиціями музеїв, що значною мірою позначається на загальному рівні національної і вселюдської культури.

Одна з найскладніших – проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Вже наближені спроби її дослідження свідчать про застосування за тоталітарного режиму замість ґрунтовного виявлення всіх аспектів проблеми, усталеної практики декларативно-пропагандистського використання освячених політичним керівництвом колишнього СРСР, ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт, що жодна з кампаній з обліку збитків, заподіяних під час війни архівам, бібліотекам, музеям в тому числі іншим культурним

зкладам і установам України, які започаткувалися у воєнні і в повоєнні роки, не була доведена до логічного завершення. Зібрані матеріали в кращому випадку ставали надбанням архівних сховищ. Відомі й факти їх безслідного зникнення [1,с.20]. Як наслідок, переважна більшість установ культури, які зазнали непоправної шкоди під час війни, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Висвітлення методів і засад культурної політики на окупованих землях належать до найактуальніших в сьогоденних умовах державотворення проблем. У радянській історіографії панував спрощений підхід до вивчення цього питання, в здебільшому усім подіям надавалось негативного характеру, руйнація та знищення приписувались виключно нацистським окупантам, хоча радянська влада була найгрізнішим руйнівником української національної культури.

Всебічне дослідження, розсекречених джерел інформації, яке окреслює загальні масштаби втрат архівних, музейних і бібліотечних скарбів, а також маршрути їх транспортування у місця подальшого утримання, покликане відновити історичну справедливість, привернути увагу фахівців та світової громадськості щодо добровільного повернення історико-культурних цінностей України, втрачених внаслідок війни, колоніальних пограбувань або контрабандних крадіжок. Не було жодного випадку, коли силоміць вилучені раритети української культури, рукописні книги чи стародруки, твори малярства, гравюри, твори ужиткового мистецтва, документи історії, церковне майно, приватні чи громадські колекції було повернуто законному власнику..

Отже, розбудова держави, завдання духовного відродження України, визначення перспектив розвитку усіх галузей національної культури, подальша демократизація суспільства, підвищення рівня національної самосвідомості зумовлюють необхідність активізації дій у сферах виявлення та повернення культурних цінностей в Україну.

Обраний напрям дослідження є складовою науково-дослідної теми, над якою працюють колектив співробітників Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Центральної наукової бібліотеки, Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та інших державних установ й інституцій. У вирішенні згаданих проблем важливим, державним рішенням слід визнати створення при Кабінеті Міністрів України Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей.

Предметом дисертаційного дослідження є комплект документальних матеріалів, який містить відомості про евакуацію українських архівів, музеїв та бібліотек до східних областей Радянського Союзу та їх подальшу долю, а також стан культурних закладів під час нацистської окупації, діяльність різноманітних установ у цій галузі, обставини знищення або вивезення історико-культурних цінностей з території України німецькими армійськими та фаховими службами, а також союзниками Німеччини.

Об'єктом дослідження є реєстри втрачених історико-культурних та духовних надбань України, умови та історичні обставини воєнного періоду та імовірні напрями пошуку місць їх знаходження після закінчення Другої світової війни.

Хронологічні рамки дисертації обмежуються періодом нацистської окупації теренів України. Для всебічного аналізу досліджено також характеристики евакуації архівних, музейних і бібліотечних фондів та збитки, заподіяні культурним скарбам України радянською владою на перших етапах та впродовж Другої світової війни.

Територіальні межі даного дослідження окреслені теренами України. Основну увагу зосереджено на діяльності імперських сил у галузі культури в рейхскомісаріаті України з долученням для більш повної картини короткої характеристики стану українських культурних цінностей в інших територіальних утвореннях на Україні під час окупації.

Мета дисертації полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу архівних даних та матеріалів, публікацій, на підставі неупередженої оцінки

тогочасних дій виявити низку чинників, які спричинили втрату архівних, музейних та бібліотечних фондів України, дослідити механізми вилучення та шляхи їх міграції, виявити місця знаходження, узагальнити й визначити масштаби завданих збитків і розробити рекомендації щодо теоретичного і практичного використання результатів дослідження.

В дисертаційній роботі передбачено виконання наступних досліджень:

- охарактеризувати обсяги втрат культурних надбань України внаслідок ворожого бомбардування в перші дні війни;
- відслідкувати умови та обставини знищення радянською владою значної частини документальних матеріалів оперативного значення за неможливості їх вивезення;
- з'ясувати долю історичних та культурних цінностей, втрачених під час евакуації до східних областей Радянського Союзу та розкрадених в місцях утримання;
- проаналізувати результати реалізації нацистської політики в сфері вилучення культурних цінностей з окупованої території;
- проаналізувати тактичні і стратегічні плани оперативного штабу Розенберга, Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями, яке підпорядковувалось Рейскомісаріату України та Архівного управління Рейху, спеціальних батальйонів та інших спеціалізованих підрозділів;
- подати інформацію про культурні та матеріальні скарби України, вилучені союзниками Німеччини;
- вивчити документацію німецьких міністерств, штабів та органів місцевої влади для з'ясування долі втрачених цінних колекцій;
- визначити масштаби втрат історико-культурних цінностей України за період нацистської окупації.

На основі передбачених в дисертаційній роботі завдань визначено концептуальні засади, принципи та методи наукового дослідження.

В методологічну та теоретичну основу дисертаційного дослідження покладено принципи історизму й застосування загальнонаукових

(типологізація, класифікація, систематизація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід) та історичних (хронологізація, періодизація) методів. Це забезпечило на принципах діалектики і логіки пізнання історичного процесу та суспільного розвитку трактування досліджуваних явищ в динаміці загальносуспільних подій з урахуванням взаємозв'язків, а також здійснення комплексного аналізу всієї сукупності джерел, зважаючи на багатофакторність та неоднозначність наявної інформації.

У відповідності вимог принципу історизму, проаналізовано масштаби втрат історико-культурних цінностей України внаслідок їх евакуації у східні області Радянського Союзу, їх розкрадання на місцях утримання, а також систематизованого вивезення нацистською окупаційною владою в період Другої світової війни, відслідковано і деталізовано результати реалізації імперської політики в галузі культури, стратегію і тактику щодо збереження історико-культурного та духовного надбання України, з одного боку та цілковитого знищення культурних надбань українського народу, а відтак, його історичного минулого і нації, як такої, з іншого боку. Разом з тим здійснено періодизацію переміщення архівних, музейних та бібліотечних скарбів відповідно до загального перебігу подій Другої світової війни, відслідковано подальшу долю і запропоновано основні засади та механізми їх повернення в Україну.

На основі застосування порівняльно-історичного методу, здійснено розподіл і співставлення джерельної бази та історіографії досліджуваної проблеми у хронологічному плані.

В дослідженні процесів нищення та міграції національно-культурних цінностей нашої держави використано методи статистичного аналізу, для визначення статистичних показників втрат від знищення, пограбування і утримання на теренах інших держав історико-культурних надбань України в період Другої світової війни.

Для об'єктивної оцінки та всебічного пізнання предмету дослідження, адекватного сприйняття багатоплановості досліджуваного об'єкту детально

проаналізовано результати історіографічних досліджень щодо даної проблематики.

Комплексне використання результатів теоретичних і прикладних досліджень сприяло належному виконанню поставлених завдань..

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше в дослідженні зроблено спробу відійти від традиційних ідеологічних схем, однобокого упередженого висвітлення важливого і історичного періоду в українській культурі.

У роботі стан діяльності архівних, музейних і бібліотечних закладів та доля їхніх фондів сформовано в самостійний об'єкт спеціального наукового дослідження. При цьому розширено джерельну базу даного дослідження, в науковий обіг введено значну кількість нових даних із фондів трьох центральних, трьох обласних державних архівів та відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, систематизовано й проаналізовано майже всі наукові праці, що стосуються даної теми.

В дисертації зібрано, опрацьовано й проаналізовано багату фактографічну інформацію, котра унаочнює виклад конкретного матеріалу та забезпечує об'єктивне трактування загального перебігу подій Другої світової війни.

Серед досліджених аспектів проблеми, які не знайшли докладного висвітлення в науковій літературі можна виокремити такі:

1. Історія евакуації радянськими органами влади архівних, бібліотечних і музейних матеріалів у східні області СРСР та розкрадання їх на місцях утримання. Методи, засоби і масштаби реалізації сталінської тактики "випаленої землі" на залишених ворогу територіях.
2. Розроблення Айнзацштабом Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями при Рейскомісаріаті України політики щодо культурних установ України, функціонування їх в період нацистської окупації.

Ретельне планування нацистською адміністрацією заходів з реалізації акції безпрецедентного пограбування шедеврів з українських музеїв та картинних галерей, архівних і бібліотечних надбань, а також планомірне вилучення та вивезення культурних цінностей з теренів нашої держави.

У дисертації охоплено не лише національно українські реліквії, а й усі історико-культурні цінності, які знаходилися і вилучались з території України внаслідок іноземної військової окупації, колоніальної імперської політики, незаконної торгівлі, привласнення за умов тимчасового зберігання, експонування, наукового опрацювання, реставрації, утримання всякого роду експедиціями без відповідних санкцій компетентних українських інституцій тощо.

Значення дисертаційного дослідження полягає в достовірному об'єктивному висвітленні та всебічному науково-теоретичному і прикладному обґрунтуванні обставин, наслідків і масштабів втрат історико-культурних надбань України в історичному періоді Другої світової війни.

Практичне значення дисертації полягає у можливості і доцільності використання фактографічних матеріалів теоретичних положень та висновків при підготованні узагальнюючих праць з історії України, архівознавства та музеєзнавства, а також у краєзнавчих виданнях, посібниках, вступних статтях і коментарях до тематичних і корпусних видань архівних матеріалів, науково-практичних збірниках "Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання і перспективи", які публікуються Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Результати теоретичних і прикладних досліджень, що містяться в дисертації, впроваджено у робочі програми, лекції і практичні заняття з навчальної дисципліни "Історія України" та спецкурсу "Історія української еміграції", котрі викладаються в Тернопільській академії народного господарства. Матеріали дисертаційного дослідження створюють важливі передумови для вирішення проблеми повернення Україні історико-культурних цінностей, втрачених в період Другої світової війни.

Апробація результатів праці. Основні положення дисертації і результати досліджень обговорювалися на засіданні кафедри українознавства Тернопільської академії народного господарства та на засіданні кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича й отримали позитивну оцінку. Загальна концепція дисертаційного дослідження, його окремі аспекти знайшли відображення в доповідях автора на міжнародній науковій конференції "Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури" (Тернопіль, 1999), всеукраїнській науковій конференції "Інтелігенція і влада" (Одеса, 1999), на міжнародному науковому конгресі "Українська історична наука на порозі XXI століття" (Чернівці, 2000), міжрегіональній науково-методичній конференції "Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни (1939-1945 рр.)", (Кривий Ріг, 2000).

Публікації результатів дисертаційного дослідження здійснено у вигляді 5 статей у збірниках наукових праць і 2 тезах конференцій.

Матеріали дослідження викладено у проблемно-хронологічній формі. Структурна побудова роботи складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.

В історичній науці на сучасному етапі недостатньо висвітлена тема, присвячена дослідженню обставин, наслідків та масштабів втрат історико-культурних цінностей України під час Другої світової війни. Це зумовлено, в першу чергу, тим, що радянський режим замовчував цю проблему. Тільки з отриманням Україною незалежності виникла необхідність пошуку, збирання зі всього світу та зберігання на належному рівні матеріально-культурних скарбів українського народу.

Науковці, котрі займалися даною проблематикою, обмежувались в доступом до інформації з огляду на її знаходження у закритих спецфондах архівів. Попередні праці з проблеми, яка досліджується, за весь післявоєнний період можна класифікувати за трьома групами: а) праці істориків, громадських діячів періоду існування Радянського Союзу; б) праці закордонних авторів; в) дослідження вітчизняних авторів 90-х років, після проголошення Україною незалежності.

Радянські історики у наукових працях, присвячених заподіяним українській культурі збиткам, не в стані були науково їх осмислити, подати об'єктивні аналітичні оцінки. Вони були занадто заідеологізовані, висвітлення даної проблеми подавалось неповним, однобоким – всі звинувачення лишень покладалось на нацистську окупаційну владу без жодного натяку німецькі окупаційні власті, і ніякого натяку про збитки заподіяні історико-культурним надбанням України, радянською владою. Потрібно зауважити, що недостатньо досліджувались науковцями обставини евакуації українських музеїв, архівів, бібліотек до східних областей СРСР, основна увага зверталась на подвиги радянських людей, котрі рятували культурні цінності під час евакуації. Наприклад, монографічна праця Максакова Л.В. “Спасение культурных ценностей в

годы Великой Отечественной войны” [2], присвячена рятуванню національного культурного надбання радянського народу, в тому числі й українського в роки Другої світової війни. Дана праця розкриває подвиги радянських людей, які рятували цінності культури під час евакуації, в прифронтовій смузі і в період окупації. Крім цього, наводяться дані про евакуацію у східні регіони історико-культурних цінностей з території України, прізвища людей, котрі займалися евакуацією і в які області Радянського Союзу вивезено архівні, музейні та бібліотечні фонди. Описується військові обставини, які склалися в Україні в перші місяці війни, що унеможливили проведення можливості провести організованої евакуації із західних областей нашої держави, також наводяться деякі дані про знищення культурних та матеріальних надбань України радянською владою під час евакуації на схід. У монографічному дослідженні Л.В.Максакової виокремлюється спеціальний розділ, котрий висвітлює збитки, заподіяні німецько-фашистськими військами пам’ятникам культури. Частково історіографію досліджуваної проблеми доповнює праця цього ж автора “В рядах воюющего народа (из истории Советской культуры в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г)”. [3]. У монографії розглянуто накази рад про евакуацію при Раді Народних Комісарів СРСР, висвітлено розроблені плани евакуації музеїв, подано деякі дані про перелік художніх творів українських музеїв та картинних галерей, які втрачено внаслідок евакуації. Про евакуацію, архівних установ та організацію архівної справи йдеться в монографічній праці В.В. Максакова “История и организация архивного дела в СССР (1917-1945 г.г.)” [4]. У згаданій праці, висвітлено окремі аспекти заходів з повернення евакуйованих українських архівних матеріалів,.. а також стан архівної справи Радянського Союзу, включаючи Україну, безпосередньо в роки окупації [5, с. 3-9].

Про ставлення нацистських “бонз” до культури слов’янських народів йдеться у праці С.Н.Разгонова “Завещано веками” [6]. “Ми варвари і ми хочемо бути варварами. Це почесне звання”, – говорив А. Гітлер. “Коли я чую слово культура, я хапаюсь за пістолет,” – казав Геббельс. “Я надіюсь грабувати і грабувати ефективно”, – заявив Г. Герінг [6, с. 5]. В даній монографії також охарактеризовано діяльність Оперативного штабу рейхслейтера А. Розенберга на окупованих східних територіях. Автор наводить приклади про завдані збитки нашим музеям, науковим і культурним закладам, а також про знищені пам’ятники архітектури. В загальному матеріалі про пограбування нацистами історичних, культурних, матеріальних та духовних цінностей в Європі міститься у монографічній праці В. Александрова “Мафия СС” [7].

Результати нацистського “господарювання” на теренах нашої держави наведено у книзі Акуленка В.І. та Юнака Н.Ш. “Гуманізм і варварство” [8], в якій висвітлено про грабіжницькі акції німецько-фашистських військ у Київській, Дніпропетровській, Львівській управах, діяльність оперативного штабу рейхслейтера Альфреда Розенберга. Також подано дані Надзвичайної Державної комісії з виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка була створена при НК СРСР 2 листопада 1942 року Президією Верховної Ради СРСР, визначено вартість пограбованих та вивезених з України музейних експонатів, картин, скульптур, стародавніх ікон, книг, стародруків та інших історико-культурних цінностей. У згаданій праці йдеться про евакуйовані до Уфи, Оренбурга, Красноярська, Новосибірська музейні фонди Києва, Харкова, Чернігова, Дніпропетровська, Одеси, Полтави, а також фонди Центральної Національної бібліотеки АН УРСР; рукописи XII – XIV століть, автографи Т. Шевченка, І. Франка, М. Гоголя, М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Тургенева, М. Горького, та інших видатних поетів і письменників, колекції рідкісних вітчизняних та іноземних видань,

слов'янські кириличні стародруки, естампи й репродукції, збірки книг з кабінету революційної преси [8, с.10].

Історіографію з досліджуваної проблеми доповнює фундаментальна праця “Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 г.г.)” [9], в котрій виділена окремих розділ відомого дослідника Другої світової війни М.В. Коваля “Преступления фашистов против культуры украинского народа” [9, с. 210-218], в якому засуджено вандалізм нацистських окупантів, що викликав серед усієї прогресивної громадкості світу обурення і протест. Свідченням цього є численні листи, надіслані в той час відомими вченими, літераторами, діячами мистецтва різних країн до Всесоюзного товариства культурного зв'язку за кордоном. “Навмисне зруйнування пам'яток культури, – писав 5 лютого 1942 року видатний німецький письменник-антифашист Генріх Манн [9, с.214], - показує те граничне варварство, в яке ... відкинув А.Гітлер своїх німецьких рабів”.

Про ставлення нацистських окупантів до українських національно-культурних надбань йдеться у монографії Коваля В.С. “Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні” [10]. Деякі аспекти евакуації культурних та матеріальних цінностей занотовано у монографічній праці Коваля М.В. “Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны” [11], в якій йдеться про збитки заподіяні українському народові у сфері культури. У монографії Богусласького М.М. “Международная охрана культурных ценностей” [12] обґрунтовується приреченість, незважаючи на чисельні на чисельні міжнародні санкції, щодо правил ведення військових дій, культурних цінностей України в ході Другої світової війни.

Варто відзначити, що у радянській літературі присвяченій долі історико-культурних цінностей, зокрема історії архівних фондів під час Другої світової війни, у здебільшому висвітлювались дві основні проблеми: по-перше, обставини евакуації архівів та їх стан у місцях

утримання; по-друге, характеристика збитків, нанесених нацистськими окупантами, заходи відновлення з діяльності архівів після визволення – у публікаціях П. Гудзенка [13], О.Н. Копилової [14], В.В. Максакова [15], О.Г. Мітюкова [16], П. Павлюка [17], В.В. Цапліна [18]. У наведених працях висвітлення проблем було заполітизованим, замовчувались помилки при здійсненні евакуації, її масштаби, а також факти знищення документів радянською владою напередодні окупації. Ці тенденції відображено також у праці Л.В. Максакової [2], в якій архівне питання детально не розглянуто, а весь аналіз подано на підставі даних В.В.Цапліна, який, як відомо, більше 20 років тому написав ґрунтовну працю “Архивы, война и оккупация 1941-1945 годы”, яка, на превеликий жаль, існує тільки в машинописі. Спробу позбавитись недоліків у праці Л.В. Максакової здійснено в окремому розділі в праці Т.І. Хорхордіної “История Отечества и архивы: 1917-1980 г.г.” [19]. Проте, спрощений аналіз евакуації архівних фондів та помилок при її здійсненні, заідеологізованість характеру викладу, спричинили зображення в негативному висвітленні. Джерельна база даного дослідження є неадекватною, питання діяльності архівних установ на окупованій німецькими військами території взагалі не розглядалось, тому результати цієї праці не можна вважати за ґрунтовний виклад історії архівів під час Другої світової війни.

Певну наукову цінність, мають опубліковані праці С.Д. Пількевича [20], в яких висвітлено основні етапи розвитку архівної справи на території України, починаючи з 1917 року та архівної діяльності на теренах нашої держави за радянської влади.

У дослідженні недостатньої уваги приділено порівняльному аналізу збитків, українській культурі та визначенню масштабів втрат музейних та бібліотечних надбань, архівних фондів України, завданими нацистськими окупантами, радянськими науковцями та громадськими діячами

приділялась менша увага. Про знищення книжкових скарбів під час евакуації взагалі, майже ніде не згадувалась. У газеті Радянська Україна [21] наведено окремі дані про збитки заподіяні німецько-фашистськими окупантами українським музеям та картинним галереям, в цей час вся вина звалювалась на гітлерівські війська, а дії радянської адміністративної влади постійно замовчувались.

Потрібно відмітити, що дані про ставлення німецько-фашистських окупантів та їх грабіжницьку політику до історичних, культурних та духовних реліквій, котрі знаходилися на території України подаються і в працях закордонних діячів. Про це згадується у монографічній праці Пегідо-Правобережного "Велика Вітчизняна війна" [22].

Норберт Мюллер у своєму дослідженні "Вермахт и оккупация (1941-1944)" [23], разом із підготовленою програмою економічних пограбувань Сходу подає окремі аспекти акцій пограбування історико-культурних пам'яток та творів мистецтва. Центральне керівництво цими акціями, які проводились в продовж війни, було покладено на спеціальний оперативний штаб, підпорядкований рейхслейтеру Альфреду Розенбергу. Наводяться інструктивні матеріали, розроблені німецькими чиновниками Утікалем і Кейтелем, в яких передбачено порядок евакуації на територію Німеччини захоплених історико-культурних та матеріальних цінностей з окупованих територій, а також накази Рейхскомісара України Еріха Коха про відправку з Києва і Харкова в Східну Прусію виробів із коштовних металів, стародавніх ікон, картини визначних італійських, французьких, голандських та німецьких майстрів, а також кращих російських художників XVII – XVIII ст. Проте це досить мізерна частина порівняно з фактичними обсягами, що було вивезено з території України за весь період окупації.

Професором Сорбонського університету Володимиром Косиком у монографічному дослідженні "Україна і Німеччина у Другій світовій

війні” [24], досягнуто ґрунтового розв’язання ряду глобальних проблем. Результати дослідження подано у їх істинному контексті, спираючись саме на витяги з документів секретних німецьких архівів, відтворено фактичну політику третього Рейху в українському питанні та перебіг окупації України в контексті загальної політики Гітлера щодо Східної Європи. В окремому параграфі “Секретні інструкції Розенберга Кохові” 24, с. 184-188], автор розкриває справжню суть ставлення німецьких окупаційних властей щодо української культури.

Німецьким вченим Клаусом Голдманом [25] досліджено важливі аспекти нацистської політики в галузі культури у країнах Європи. Доля культурних цінностей в ході Другої світової війни висвітлюється в книзі “Страти воєнні” [26].

Частково прогалини історіографії, щодо механізму вилучення та вивезення історико-культурних цінностей, доповнює монографія Хагена Графа Ламбедорфера “Возращение немецких культурных ценностей пробный камень для Германно-Российских отношений” [27]. В якій досліджується початковий період, масового вивозу історико-культурних цінностей та творів мистецтва на Захід. Розповідає автор про діяльність Оперативного штабу рейхслейтера Розенберга, організації СС “Спадщина предків”, заснованої Гімлером у 1935 році, і зондеркоманди штурмбанфюрера СС Еберхарда барона фон Кюнсберга [27, с. 89], і, взагалі стверджує, що в цьому багатомасштабному грабунку приймали участь не тільки гауптляйтери, великі партійні чини, військові заклади і вчені, але й німецькі солдати, що діяли з власної ініціативи.

В дисертаційному аналізі історіографії слід особливо відзначити монографічне дослідження доктора Патриції Кеннеді Грімстед за участю Геннадія Боряка щодо долі культурних цінностей під час Другої світової війни [28]. В даному дослідженні використана багатюща джерельна база, котра складає широкий масив архівних джерел із сховищ Сполучених

Штатів Америки, Німеччини, Чехословаччини, Польщі, а також відкритих архівів Москви, Києва та Прибалтики. Ці документи нацистських окупантів, вилучено союзниками наприкінці Другої світової війни. Автори намагаються відтворити детальну й адекватну картину нацистських і радянських акцій із знищення та вивезення історико-культурних цінностей. Покладена в основу дослідження концепція трактування подій відокремлено від впливу ідеологічних стереотипів хоча й заслуговує на увагу, проте не може вважатися досконалою. Автори ґрунтовно аналізуючи стан міграції історико-культурних цінностей та їх подальшої долі після закінчення війни, все ж таки ряд важливих питань залишають поза увагою. Серед них мета і суть нацистської політики в галузі культурних цінностей; обставини і методи евакуації радянською владою архівів, бібліотек і музеїв у східні області СРСР; засоби і масштаби реалізації сталінської тактики “випаленої землі” на залишених ворогу територіях та інші. Висвітлення цих питань певною мірою доповнюють дослідження доктора Патриції Грімстед у цьому питанні [29], в яких на базі архівних документів проаналізовано заходи щодо Смоленського архіву, де міститься частина українських архівних фондів. Невеликий обсяг журнальної статті обмежив можливість висвітлення загальної політики щодо культурних надбань впродовж війни на прикладі окремого регіону.

Білоруські науковці та громадські діячі у збірнику “Вяртанне” [30] в ряді публікацій відтворюють трагічну долю білоруських національно - культурних цінностей, а також масштаби збитків, заподіяних книжковим фондам України.

До науково-практичних та теоретичних засад правового регулювання реституції (повернення та відновлення) історико-культурних та духовних цінностей, переміщених у період Другої світової війни, звертається ряд зарубіжних науковців, серед них, доктор, професор

Університету Заархарду ФРН Фідлер Вільфред [31] к.і.н., головний інспектор відділу пам'ятокознавства Міністерства культури Словаччини Кашик Вінсент [32]; доктор, завідувач координаційного управління з питань повернення культурних цінностей у Бремені Леммермейєр Доріс [33]; заступник Музею образотворчого мистецтва у Будапешті Сьоні Литван [34]; професор Польської академії наук Ян Прушинський [35].

Конкретною деталізацією та вмістом важливого фактичного матеріалу відзначаються публікації архівіста Вільгельма Рора [36], в яких висвітлено діяльність німецького центрального керівництва архівними заходами під час Другої світової війни, охарактеризовано нацистську політику щодо культурних цінностей у загальному плані.

З проголошенням незалежності Української держави до проблеми повернення втрачених історико-культурних та духовних цінностей знову привернуто увагу уряду та української громадськості.

Інтегруючись у світове співавторство, Україна повністю ґрунтується на дотриманні міжнародно-правових норм, дотичних до повернення культурних скарбів, які належним чином регулюються через механізми ООН та ЮНЕСКО. Конвенції, рекомендації, а також рішення ЮНЕСКО з даної галузі сприяють міжнародному співробітництву, визначають порядок та зміст нашої співпраці з іншими державами.

Уже з 90-х років започатковано дослідження різних аспектів, проблеми вилучення і повернення історико-культурних реліквій втрачених внаслідок Другої світової війни. Результати досліджень відображено у тезах-доповідях і матеріалах наукових конференцій серед авторів А.Расторгуєва [37], О.К.Федорука [38] та інших. Зростання інтересу до даної теми виділяє певні аспекти про ставлення більшовицького режиму щодо української культури та руйнування її національних пам'яток у монографічній праці О.С.Рубльова та Ю.А.Черченка "Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.)" [39].

У монографічному дослідженні Сергія Кота та Олексія Ошуркевича “Волинський краєзнавчий музей” [40] із циклу “Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни” досліджується музейні традиції Волинського краю. В цій праці показана історія Волинського краєзнавчого музею від дня його заснування, і яких збитків завдано музеєві у ході війни. В додатках наведено документальні матеріали, пов’язані з історією Волинського краєзнавчого музею в період Другої світової війни із збереженням особливостей стилістики, орфографії та пунктуації оригіналів, за таким порядком: матеріали періоду окупації м. Луцька німецькими військами, узагальнені матеріали про результати роботи Волинської обласної комісії з обліку збитків, завданих німецько-фашистськими окупантами про прийняття фондів Волинського краєзнавчого музею, за період окупації, акти й списки втрачених історико-культурних цінностей.

У 90-ті роки опубліковано серію невеликих розрізнених розвідок історіографічного характеру, в яких простежуються спроби подати загальні оцінки втрат книжкових скарбів бібліотек України у ході Другої світової війни. Серед них заслуговують уваги науково-документальна праця “Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни” [41], в якій йдеться про трагічну долю харківських державних, наукових, вузівських та відомчих бібліотек в роки Другої світової війни, а також ряду київських бібліотек, евакуйованих до м.Харкова.

На базі архівних джерел зроблено спробу відтворити реальні втрати книжкових колекцій Харківської державної науково-дослідної бібліотеки ім.В.Г.Короленка, Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету та інших бібліотек міста.

Вперше опубліковано архівні документи як українського, так і німецького походження, спогади, в яких висвітлюються процеси

вивезення та знищення бібліотечних фондів німецькою окупаційною владою.

На значну увагу заслуговує науково-документальна праця однієї із найбільших книгозбірень Європи – Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України, де автором вступної статті, упорядником текстів є Л.І.Крушельницька [42]. Дана праця подає нам матеріали, з котрих випливає те, що від дня заснування в 1940-му році Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, можна назвати сумною епохою “изъяття” – знищень і пограбувань не лише книжкових фондів, а й живописних полотен, гравюр, скульптур видатних українських й зарубіжних майстрів. Величезної шкоди бібліотеці завдали вивезення під час Другої світової війни десятків тисяч примірників унікальної літератури, рукописів, інкунабул (книг, виданих до 1 січня 1501 року), творів графіки. Л.І. Крушельницька веде мову про те, що дирекція Львівської Філії бібліотеки АН УРСР, виконуючи постанову РНК УРСР за № 1679 від 19 жовтня 1945 року та постанови Ради Міністрів УРСР за № 176 від 6 травня 1946 року [42, с.32], розпочинає практику “дружніх передач” (передусім до Польщі) наших безцінних національно-культурних скарбів, а головне – нашої законної власності. Робиться це, за звичай, з політичних міркувань, незважаючи на те, що вимоги чи претензії щодо подібних “передач” суперечать міжнародним правовим нормам “про розміщення і пересування історико-культурних цінностей”.

На сьогоднішній день сформовано каталог втрачених експонатів національного музею у м.Львові [43], в якому зроблено спробу змалювати картину втрачених музейних шедеврів.

Історія українських бібліотек тісно пов’язана з історією і життям усієї України. Події, що відбувалися в нашій державі, впливали на стан бібліотек, їхню діяльність, на долі людей, котрі в них працювали.

Розмірковуюючи над долями книжок, котрі за тих чи інших обставин блукають по світах, не знаходячи дороги до рідної домівки, можна прийти до висновку, що їхні долі майже в усьому збігаються з долями людей. Та й справді, кожна книжка, як і людина, має свою дату та місце народження, своїх “батьків”, і незвичайну складну біографію.

Проте на даний час ще недостатньо є досліджена доля книжкових скарбів України в роки Другої світової війни. Організація роботи з питань повернення в Україну бібліотечних фондів передбачає книгознавчу обробку інформації, що збереглася, про кожне втрачене видання. Бібліографічні описи – на підставі цієї інформації – у багатьох випадках мають гіпотетичний характер, але йдеться про наукову гіпотезу, що відповідає сучасному рівню книгознавчих досліджень і враховує весь обсяг науково-бібліографічних джерел. Такий підхід дає можливість зробити обґрунтований висновок про історико-культурну цінність втраченої пам’ятки.

Деякі тенденції досліджуваної проблеми викладено у ювілейному збірнику до 130-ти річчя Національної Парламентської бібліотеки України [44], зокрема у публікаціях А. Корнієнка [45], Е. Жимокостнової [46], В. Врублевської [47], Ю. Лазоренка [48], І. Лосієвського [49], Ю. Мазурицького [50]. Досить вагомими в історіографічному плані досліджуваної проблеми видаються публікації Л. Крушельницької [51], М. Макаревич [52] та Г. Вдовиченка [53], в котрих охарактерезовано втрати Львівських бібліотек в роки Другої світової війни, українські бібліотечні колекції в Польщі, окреслена історія Львівського “Оссолінеуму”, також про викрадені зі Львова, для Адольфа Гітлера, львівські колекції малюнків Альбрехта Дюрера. Окремі факти про долю Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові наводяться у публікації Б. Мацюка [54], в якій говориться про вивезення цінних збірок НТШ, яке розпочалося у березні 1944 року під кінець німецької окупації,

незадовго перед наступом радянської армії. Це були вже останні транспорти документів, які на території Польщі, в Нижній Сілезії потрапили під бомбардування й залишились в Адельсбергу (тепер Аделін), в колишньому маєтку графині фон Пфайль [54, с. 144].

У вітчизняній історіографії щодо архівів часів Другої світової війни окремі аспекти висвітлення “білих плям” знаходять своє місце у статтях Б. Іваненка [55], Д. Мєшкова [56], М. Дубик [57], в котрих проаналізована діяльність деяких обласних та державних архівів України, їх функціонування в період німецької окупації, проте саме переміщення як радянською, так і німецькою владою висвітлено фрагментарно.

Непересічне значення для досліджуваної проблеми в загальному плані мають спостереження за діяльністю німецької адміністрації, особливо щодо причетності окремих організацій, що займались вилученням та вивезенням музейних експонатів, шедеврів таких майстрів, як Рубенс, Рембрант, Матейко, Поленов, Мурашко, Айвазовський, які висвітлені у працях А. Неділі [58], В. Буряка [59], Л. Пелькіної та М. Факторовича [60], проте в цих публікаціях йдеться лише про окремі музеї нашої держави. Окремо варто відзначити наукову статтю відомого історика, дослідника Другої світової війни М. Ковалю “Доля української культури за “нового порядку” (1941-1944 р.р.)” [61], в цій публікації мова йде про те, що не зважаючи на зневажливе ставлення до української культури, нацисти та їх союзники водночас неабиякий інтерес виявляли до її шедеврів. Про ретельно сплановане масове вивезення історико-культурних цінностей до Німеччини та акти вандалізму щодо національних надбань України, які здійснювались скрізь на її території впродовж усього періоду німецько-фашистської окупації.

Значної уваги заслуговують науково-практичні заходи Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України яку очолює О.К. Федорук. В них міститься

обґрунтування необхідності повернення в Україну втрачених історико-культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження [62]. Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення в Україну історико-культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни і не тільки, висвітлено в дослідженнях співробітника Національної комісії В.І.Акуленка [63].

Таким чином, окремі аспекти діяльності представників як радянської адміністрації, так і німецької окупаційної влади та її союзників щодо збитків заподіяних історико-культурним та духовним цінностям України знайшли відображення в сучасній українській історіографії, однак до останнього часу не реалізований комплексний підхід до встановлення втрат історико-культурних цінностей України в період евакуації радянськими органами влади, та винищення культурних та документальних цінностей здійснюваних не тільки в ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Недостатньо вивчено напрями міграції державних історико-культурних пам'яток в період Другої світової війни об'єктивному всебічному аргументованому обґрунтуванню втрат історико-культурних цінностей в період Другої світової війни присвячено дане дисертаційне дослідження.

Джерельну базу дослідження складає комплекс архівних та друкованих матеріалів. Широкий масив архівних джерел, які стали доступними для дослідників тільки з 90-х років, зосереджено у центральних архівах Києва та Львова. Найцінніші з них – це документи нацистських окупантів, які вирізняються скрупульозністю, точністю і детальністю інвентаризації захоплених окупантами архівних документів, музейних і бібліотечних збірок, описом їх перевезення з вказанням точних маршрутів і місць дислокації. Проте як відомо, більшість компрометуючих матеріалів нацистам вдалося знищити. Ретельне вивчення наявної архівної

документації забезпечить масштабів втрат, відслідкування маршрутів міграції, скарбів української культури і можливості відшкодування хоча б частини з них.

Окремі групи нацистських документальних матеріалів, що становлять інтерес для досліджуваної теми, зосереджені в трофейних фондах обласних архівів України, котрі стали доступними для вчених лише з початку 90-х років.

Особливий інтерес складають документи Оперативного штабу Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg; далі – ERR) при відомстві гітлерівського рейхміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга. Він відповідав за пошукові та евакуаційні операції з архівами, бібліотеками та музеями на окупованих територіях. Значна частина документів ERR була захоплена наприкінці війни американськими військами. Перед поверненням до Німеччини вони були розібрані, систематизовані фактично повністю опубліковані у вигляді мікрофільмів працівниками Національного архіву США. При цьому матеріали Айнзацштабу рейхслейтера Розенберга були опрацьовані разом з архівом Рейхміністра окупованих східних територій Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete; далі (RMBO). Найважливіші з цих документів, оригінали з яких зберігаються зараз в Бундесархіві в Кобленці, – це матеріали Головної робочої групи для України А. Розенберга (Hauptarbeitsgruppe Ukraine; далі – MAG), евакуйовані під час відступу нацистів з України. Інша частина документів Оперативного штабу у складі якої багато матеріалів Головної робочої групи для України, зберігається в Києві. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) – найбільше документальне сховище нашої держави, де сконцентрована велика кількість фондів, документи яких свідчать про те, що і як було вивезено з України в плані культурних та історичних цінностей в роки Другої світової війни. Насамперед це фонди

німецької окупаційної адміністрації: Штаб імперського керівника рейхслейтера Розенберга для окупованих східних областей за 1940-1945 роки, (Ф.3676). Завдяки документам цього фонду можна вивчити й аналізувати таку важливу проблему, як вивезення культурних цінностей з усіх окупованих німецько-фашистськими військами територій. Штаб Розенберга було створено на початку Другої світової війни, його очолив один з ідеологічних наставників націонал-соціалістичної німецької робітничої партії – Альфред Розенберг. До штабу входили спеціальні робочі групи, які й займалися пограбуванням історико-культурних цінностей на відповідних окупованих територіях.

На Україні вже з жовтня 1941 року діяла Головна робоча група з центром у Києві. Вона керувала робочими групами в інших містах України, також група мала певну структуру-штаби і відділи (ф.3676, спр.30, 37, 44). Сам А. Гітлер видав наказ німецьким збройним силам в окупованих областях про передачу всіх архівів, бібліотек та музеїв і також інших культурно-освітніх установ у розпорядження Айнзацштабу Розенберга (спр.44).

Аналізуючи документальні матеріали фонду Розенберга, можна дійти висновку, що робота по вивезенню історико-культурних цінностей з України була не просто випадковою, одноразовою акцією, а це була добре поставлена, чітко спланована робота, до виконання якої залучалися фахівці відповідного профілю. Вони виявляли найбільш цінне в галузі науки, літератури, мистецтва і вивозили все це до Німеччини або до інших країн за погодженням з керівництвом.

Документи свідчать, що були пограбовані київські музеї російського і західного мистецтва, антропологічний і театральний, Києво-Печерська лавра, звідки німці вивезли унікальну літературу, стародавні рукописи на пергаменті, грамоти та інші історико-культурні цінності (спр.50, 56).

З художніх музеїв Харкова, Дніпропетровська були вивезені сотні картин, на більшості з яких були проставлені інвентарні номери. Є також відомості про пограбування Харківської наукової бібліотеки ім.Короленка, звідки, крім цінних книг, окупанти вивезли і каталоги (спр.70, 74, 76). Документальний аналіз роботи штабу “Наука” свідчить про те, що він організував відбір у бібліотеках України кращої літератури з усіх галузей знань для Остбібліотеки “Розенберга у Берліні”. Таким чином, сотні тисяч книг вивезено до бібліотек Німеччини (спр.81, 213, 215).

Документи вище згаданого фонду свідчать, що грабувалися не тільки музеї, бібліотеки устаткування і обладнання навчальних закладів і науково-дослідних установ, але й вивозилися документальні матеріали державних архівів. Серед них був пограбований Київський архів стародавніх актів, вивезені десятки тисяч негативів кінофотоархіву Києва, постраждали обласні державні архіви: Херсонський, Дніпропетровський, Харківський, Вінницький, Волинський, Львівський та інші. Ці дані підтверджуються у (ф. КМФ. – 8), де описано діяльність Оперативного штабу рейхслейтера Розенберга та розпорядження військово-адміністративного відділу. Документи про діяльність штабу Розенберга в галузі культури в період окупації зберігаються у фонді “Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей і Нідерландів за 1940-1943 р.р.” (ф. 3674). Деякі дотичні матеріали зберігаються у міністерстві Розенберга (RMBO) і нині складають окремий фонд у Бундесархіві.

Головним джерелом для дослідження важливих аспектів щодо нацистської політики в галузі культури на Східній Україні є матеріали Рейскомісаріату України з штаб-квартирою в Рівному (Reichskommissariat für die Ukraine; далі – RKU), який очолював Еріх Кох (ЦДАВО України, ф. 3206). Основна частина цього фонду досі не виявлена, якщо вона взагалі збереглася (з огляду на евакуацію матеріалів штаб-квартири Альфреда

Розенберга). Цінна інформація міститься у матеріалах опису цього фонду, яку складають документи Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями (Landesverwaltung der Archive Bibliotheken und Museen; далі – LV АВМ), підпорядкованого Рейхскомісаріату України. Даний фонд зосереджує документальні матеріали не тільки періоду функціонування Крайового управління архівами, бібліотеками і музеями, у ньому також зосереджені майже всі документи, які висвітлюють проблеми, пов'язані з історико-культурними цінностями під час війни.

Важливим для дослідження є документи, котрі стосуються організації Крайового управління та його переміщень у Кам'янець-Подільський і в подальшому у Тропау (в Чехословаччині) (спр. 7, 10, 15). Виявлено вантажні листи на вивезення історико-культурних цінностей у вересні та листопаді 1943 року, в яких багато документів присвячено заходам щодо забезпечення збереження цих цінностей та їх транспортування разом з Крайовим управлінням (спр.18, 20). Фонд містить також звіти про службові відрядження до культурних установ за період окупації (спр. 1, 3, 4).

Окремо в п'ятому описі знаходяться особові справи всіх службовців, що працювали у Крайовому управлінні німців та українців і фольксдойче, що співпрацювали з ними, а також інша документація, що стосується персоналу Крайового управління. У фонді є декілька списків співробітників, які працювали протягом 1942-1943 років із зазначенням займаних посад, декілька життєописів, особових листів обліку кадрів та заяв про прийом на роботу, а також характеристик на цих співробітників з боку німців.

У фонді знаходяться також накази, кореспонденція, документи Айнзацштабу рейхслейтера Розенберга та інші (спр. 2, 8), що стосуються загального керівництва Крайовим управлінням з боку інших установ. Окрему групу документів складають доповіді Крайового управління про

діяльність у першій половині 1943 року загального плану та за групами архівів і бібліотек (спр. 13, 25).

У фонді 3206 містяться також документи стосовно наукових питань діяльності Крайового управління. Багато матеріалів присвячено історії магдебурзького права в Україні, також тут містяться листування з інститутом дослідження магдебурзького права у Магдебурзі по розшуку матеріалів щодо цієї проблематики та звіти співробітників цього інституту про відвідання з цією метою українських архівів.

Важливими для дослідження стали документи стосовно архіву Рейхскомісаріату України та матеріали німецького етносу: численні інструкції щодо збирання матеріалів для архіву, про передачу архіву у Тропау та інші. Щодо німецького етносу, то більшість цих документів – це звіти про відрядження до Дніпропетровська, Миколаєва, Сімферополя та офіційні розпорядження щодо заснування спеціальних установ з питань німецького етносу (спр. 12). Значний обсяг архівних матеріалів складають документи групи архівів Крайового управління з висвітлення стану архівів, музеїв та бібліотек в Україні до війни та в період окупації, доповіді про відрядження до культурних установ (спр. 19), списки довоєнних фондів, що були евакуйовані радянськими службами в тиллові регіони та ті, які залишились на місцях. Це дозволяє детальніше та аргументованіше простежити долю культурних цінностей.

Тому цей фонд став одним і основних джерельним комплексів щодо висвітлення досліджуваної проблеми.

До важливих складових джерельної бази дисертаційного дослідження відносяться матеріали фонду Головного Архівного управління України (ЦДАВО України, ф.14), фонди установ України, Надзвичайної державної комісії для вставлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (ЦДАВО України, ф.4703). Із фонду 14 у дослідженні здебільшого використано документи щодо листування

між установами з питань евакуації архівних документів в східні області Радянського Союзу, вказівки Управління державними архівами НКВС СРСР та доповідні записки до Управління щодо проведення евакуації архівних документів з України, доповідні записки, звіти про роботу Управління державними архівами НКВС УРСР за 1941 рік та діяльність евакогруп, доповідні записки про стан архівів у тилу, акти про збитки державних архівів, листування про реєвакуацію архівних документів з тилу та зарубіжжя (Оп.1, спр. 2312, 2313, 2314, 2320, 2325 тощо). На основі цих документи досліджено не тільки загальний стан державних архівів, але й обставини та умови евакуації документів радянською владою та вилучення документів німецькими установами майже з усіх обласних архівів України.

Значна група документів і матеріалів про знищення нацистськими окупантами радянських установ з науки, освіти та мистецтва, історичних пам'яток України міститься у колекції документів історії Великої Вітчизняної війни (ЦДАВО України, ф.4620), сформований Надзвичайною державною комісією з розслідування німецько-фашистських злочинів. У справах цього фонду (спр. 301, 326, 331, 333) зберігаються акти, відомості, повідомлення Надзвичайної державної комісії про збитки, заподіяні українським бібліотекам, музеям та картинним галереям. Понад 60 справ аналогічного характеру містить фонд Надзвичайної державної комісії (ф.3538), який містить понад 60 справ, з листування комісії із обласними комісіями щодо обліку збитків, заподіяних німецько-фашистськими військами у роки Другої світової війни та вчинених актів злодіянь нацистськими окупантами в різних областях України.

До джерельної бази слід долучити колекцію документальних матеріалів Управління в справах Ради Народних Комісарів Української РСР (ЦДАВО України, ф.Р-2), де зберігаються листування з Радою Народних комісарів СРСР щодо евакуації вищих учбових закладів,

спеціальних шкіл, музеїв, архівних установ, науково-дослідних інститутів, театрів та інших установ мистецтва. Акти знищення архівів структурними підрозділами Управління справами Ради Народних Комісарів Української РСР, довідки Народних Комісарів та інших установ України про знищення власних архівів, матеріали про роботу культурно-освітніх закладів під час евакуації та про її реевакуацію після звільнення території України від німецької окупації (спр.334, 345, 402, 408, 410, 1493, 1501).

Цінну інформацію для досліджуваної теми містить фонд Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (ЦДАВО України, ф.4763), в якому зосереджено акти збитків, заподіяних німецько-фашистськими окупантами музеям та закладам культури під кінець окупації, списки музейних цінностей, вивезених до Німеччини (спр. 13, 15), а також документальні матеріали: довідки, протоколи, акти, описи, листування з питань приймання передання та зберігання евакуйованих культурних цінностей музеїв України (спр. 1, 5).

Важливу цінність для дисертаційного дослідження мають архівні документи Центрального держархіву громадських об'єднань України. У фонді Надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників (ЦДАГО України, ф.1), в якому зосереджено факти про діяльність Айнзацштабу рейхслейтера А. Розенберга та організаційну роботу головного начальника штабу мобілізації Фрідріха Шиллера з вивезення в Німеччину історико-культурних цінностей зі східних областей. В даному фонді містяться матеріали про батальйон особливого призначення при міністерстві закордонних справ, створений з ініціативи і підпорядкований безпосередньо міністрові закордонних справ Ріббентропу, діючи під його керівництвом для вилучення та вивезення культурних цінностей (спр. 1063, 3107). У спр.3107 міститься протокол допиту представника

батальйону особливого призначення доктора Нормана Пауля Ферстера, захопленого в полон восени 1942 року. В ньому мова йде проте, що значна частина альбомів рідкісних гравюр, безцінні полотна, унікальні видання творів часто призначались для німецьких партійних чинів. Вищезгаданий фонд зберігає копії документів, з обвинувачення Міжнародним військовим трибуналом особові справи головних німецьких військових злочинців (спр.3104), а також фотоальбоми про знищення пам'ятників культури (спр. 3110, 3111).

Особливу цінність для дослідження історії західноукраїнських архівних збірок під час Другої світової війни становлять багатотомні матеріали нацистського Архівного управління провінції Галичина (ЦДІА України у м. Львові, ф. 755, архівне управління в м.Львові, 1941-1944 р.р.). Цей фонд був знайдений у Чехо-Словаччині і переданий до м. Львова Головархівом Радянського Союзу разом з детальним описом та історичною довідкою до частини документів, складеними, вірогідно, чеськими архівістами. Завдяки цим документам зараз є можливість з точністю простежити обставини та маршрут вивезення взимку та навесні 1944 року восьми транспортів львівських історико-культурних цінностей, зокрема, більшості матеріалів Львівського історичного архіву і багатьох рукописів львівських бібліотек до Бенедиктинського аббатства в Тинці, поблизу Кракова, де вони залишалися до кінця війни (спр. 270, 274, 276). Німці мали намір вивезти архівні матеріали як зі Львова, так і з Кракова до Сілезії; за перевалочний пункт на цьому шляху була призначена літня резиденція вроцлавського єпископа в горах Сілезії. На жаль, за винятком окремих фрагментів, архівів відповідної бібліотечної адміністрації у Львові не виявлено.

Окремі дані про вивезення історико-культурних цінностей зі Львова зберігаються у Львівському обласному архіві у фонді Губернаторства Дистрикту Галичина у Львові (ДАЛО, ф. Р-35), в якому містяться описи

експонатів львівських музеїв (спр. 138), а також вказівки щодо евакуації культурних і художніх цінностей з музеїв та картинної галереї Львова. Значна кількість документів, що висвітлюють нацистську діяльність в Галичині, зокрема, вивезення документальних та культурних цінностей, містяться в документах Архівного управління Рейху (Reichsarchivverwaltung), що зберігаються в Кобленці.

Знищення і вивезення нацистами історико-культурних цінностей здійснювалося цілим рядом різних, навіть конкуруючих відомств. Значна кількість найбільш викривальних документальних свідчень нацистських злочинів була оголошена на Нюрнберзькому процесі, матеріали якого широко опубліковано на Заході і лише в скороченому вигляді – у нас [64].

Ще один аспект, де певною мірою про масштаби винищення історико-культурних та духовних пам'яток України, може бути з'ясовано завдяки матеріалам Музею-архіву перехідної доби в Києві, котрий проіснував за нацистської адміністрації зовсім короткий період з квітня до осені 1942 року. На чолі цього музею стояв відомий український історик проф.Олександр Оглоблин. Під його керівництвом музей розробив розгорнутий план збирання експонатів до теми: “Руйнація більшовиками культурних пам'яток міста Києва”. Співробітники цього музею за недовгий період, саме його існування, зібрали чимало документальних матеріалів щодо знищень культурних пам'яток в Україні, більшість із них зберігається у відкритому на початку 90-х років фонді музею у Державному архіві Київської області (ДАКО, ф.Р-2412). Фонд Музею – архіву складається з двох описів, в яких міститься діловодна документація і дані про церковні українські цінності, музейні експонати, вироби з коштовних матеріалів, котрі перед війною і на початковому етапі війни були вилучені радянською владою (Оп.1, спр.2,25; Оп.2, спр. 192 та інші). У спр.192 також містяться акти про експонати київських музеїв Російського, Західного та Східного мистецтва, Миколаївського

художнього музею ім. Верещагіна, які були підготовлені для евакуації з Києва.

Певне значення для дисертаційного дослідження мають скупі фонди Державного архіву Тернопільської області, зокрема фонд Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників Тернопільської області (ДАТО, ф.Р-274), в якому містяться дані про збитки, завдані культурним установам Тернопільської області в роки нацистської окупації. У дисертації знайшли широке використання документальні факти, історіографічні оцінки та оцінки джерельної бази з проблеми, результати наукових досліджень з матеріалів національного семінару “Проблеми повернення національно-культурних пам’яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни” у Чернігові (1994); українсько-німецького “Круглого столу” – “Культура і війна”. Погляд через півстоліття” у Києві та Одесі (1995), науково-практичного симпозіуму “Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика” у Києві (1996).

На основі аналітичного огляду наведених матеріалів встановлено, що проблема втрат історико-культурних цінностей Україною в роки Другої світової війни у радянській, закордонній та вітчизняній історіографії недостатньо висвітлена і потребує більш ґрунтовного комплексного дослідження. Радянська історіографія занадто заідеологізована та однобока, а тому не висвітлює об’єктивно даної теми. Вона здебільшого розкриває нацистські пограбування та переміщення культурних скарбів, не висвітлюючи, разом з тим питань їх нищення під час евакуації у тиллові райони СРСР, не висвітлює питань окупаційної нацистської і радянської культурної політики цього періоду. Вітчизняна історіографія, насамперед початку незалежності України, остаточно не позбавлена. На долю українських вчених пострадянського періоду випало завдання заповнити прогалини радянської історіографії, спростувати перекручені факти.

Проблема визначення втрат архівів, бібліотек, музеїв та картинних галерей потребує широкомасштабного комплексного дослідження. Відсутні фундаментальні монографічні праці із даної проблеми. Здебільшого маємо опубліковані доповіді конференцій, семінарів, симпозіумів, круглих столів. Хоча ті історіографічні праці, котрі вийшли вже з друку, містять цінний науковий і фактографічний матеріал, можуть і повинні стати основою подальших досліджень цієї надзвичайно важливої проблеми.

Що стосується праць закордонних авторів, то вони висвітлюють широкий спектр даної проблеми, але передусім через призму свого національного бачення. І лише ті, що подають безпосередньо джерельний матеріал, є найбільш об'єктивними. Закордонні автори подають втрати України у галузі культури у контексті із загально-європейськими. А тому дана проблема досліджена ними не повністю половинчасто.

Слід зазначити про додатність джерельної бази для дисертаційного дослідження з питань обліку архівних друкованих матеріалів щодо масштабів, принципів і механізмів вилучення та вивезення історико-культурних цінностей з території України; політики німецької окупаційної влади в царині культури; особових відомостей про виконавців цих акцій. Найбільш повною в документальних джерелах є інформація про обсяги втрат архівних фондів. Досить незначною є інформація про втрати книжкових скарбів бібліотек України, а також архівних матеріалів, які б засвідчували нищення історико-культурних цінностей порівняно меншої вартості з огляду радянської адміністрації. Облік таких втрат ймовірно такі дані знищено при відступі радянських військ.

Всебічне опрацювання джерельної бази досліджуваної проблеми дозволяє забезпечує відслідкування основних переміщень історико-культурних скарбів і місць їх утримання.

Таким чином, підсумовуючи аналізуючий огляд історіографії проблеми, можна дійти висновку, що результати дослідження

післявоєнного радянського пері-оду були неадекватними. При висвітленні втрат історико – культурних цін-ностей України основна увага акцентувалась на характеристиці збитків, за-подіяних нацистськими окупантами, замовчувались при цьому обсяги втрат внаслідок дій радянських органів влади (знищення документів та культурних експонатів на передодні і під час евакуації а також неповернення їх після війни).

Аналізуючи джерельну базу теми дослідження необхідно взяти до уваги значні прогалини: відсутність повного обліку втрат історико – культурних цінностей зокрема тих, котрі утримуються в Німеччині, а також в Росії, ева-куйованих і захоплених в кінці війни в Німеччині, як трофеї.

РОЗДІЛ II. СТАН АРХІВНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ.

2.1. ВТРАТИ АРХІВНИХ ФОНДІВ ВНАСЛІДОК ЕВАКУАЦІЇ В СХІДНІ ОБЛАСТІ СРСР ТА ПРОБЛЕМИ ПОВЕРНЕННЯ.

Архівна ситуація на території України перед Другою світовою війною характеризувалася, з одного боку, централістськими тенденціями сталінського режиму, певним стремлінням підпорядкувати архіви служінню правлячої ідеології та політики. Переконливим підтвердженням цієї тези є підпорядкованість українських державних архівів, в тому числі суто історичних, відомству НКВС, а кадри архівів, як і загалом вся наукова і культурна інтелегенція, зазнавали постійних репресій та ідеологічних переслідувань.

З іншого боку такі централізація і відомча підпорядкованість сприяли уніфікації архівних матеріалів та створенню потужного державно – партійного архівного фонду України.

На початок війни мережа державних архівів України складалася з 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних архівів та 21 філій, 746 районних і 65 міських архівів [55, с.27].

Документальні цінності лише держархівів України, що нараховували до 30 млн.справ (без райміськархівів), які не втрачено під час визвольних змагань і подій Першої світової війни, в основному впорядковано та описано.

Отже, напередодні Другої світової війни Україна мала розгалужену систему і величезний за обсягом архівний фонд, що, звичайно, становив особливий інтерес для дослідників з політичної, військової, економічної, соціальної, наукової, демографічної точок зору, власне, з усіх аспектів життєдіяльності суспільства.

Тому не випадково перші з наказів і розпоряджень після вторгнення нацистських військ в нашу країну, що стосувалися збереження та вивезення архівів, зокрема наказ НКВС СРСР від 30 серпня 1941 року “Про охорону державних архівів у військовий час”, який поклав початок масової евакуації державних архівів у східні райони колишнього Радянського Союзу [55, с. 26-27].

Радянськими органами напередодні і на початку війни вдалось оперативно провести масштабну евакуацію архівних матеріалів, про хід якої збереглися документи в архівах та літературі. Радянські автори дуже високо оцінювали здійснену евакуацію; навіть у 1990 році Л.В. Максакова із захопленням пише, що українським архівістам вдалося евакуювати понад мільйон справ [2, с. 53]. Але тут відразу виникає багато різних питань. Перше: які саме матеріали і чому ці матеріали були відібрані для евакуації? Адже, першочерговому і обов’язковому вивезенню на схід підлягали фонди політичної поліції (жандармські управління, охоронні відділення тощо) другої половини XIX – початку XX ст., тобто, основні джерела для дослідження історії класової боротьби і революції в Україні. До числа евакуйованих потрапили також таємні і цілком таємні фонди післяреволюційного періоду, серед них – спецчастини (або так звані перші частини, безпосередньо підпорядковані місцевим органам НКВС) навіть дрібних підприємств, таких як молокозаводи, маслобійні тощо, подібні структури інших установ і організацій. У той же час найдавніші і найцінніші архівні фонди першорядної наукової та історичної ваги залишено. Друге: до якої міри українськими архівістами виконано вказівки зі знищення документів, які не підлягали евакуації? Третє: яка стратегічна мета евакуації вибраних матеріалів? Пояснити її турботою про врятування національної писемної історико-культурної спадщини досить сумнівно [28, с.13]. В кінцевому підсумку, за наслідками застосування заходів з вивезення документів архівних установ України можна

стверджувати про свідоме зниження саме безцінних документальних скарбів національної історії.

За опублікованими в Москві восени 1990 року результатами досліджень стосовно обсягу вивезених на Схід документів з республіканських та обласних архівів прифронтових районів згідно з офіційними даними, із Української РСР з 27769500 справ і 600 тис. кг розсипу (за станом на 1 січня 1941 року) евакуйовано в міста Златоуст, Актюбінськ, Балашов, Уральськ, Ульяновськ близько 880 тис.справ, або 5-6%, основною масою документів - біля 2689000 справ і 600 тис.кг розсипу залишено на місцях [14, с. 39]. Наведене дослідження не торкається питань знищення українських архівів і викриття підставової мети евакуації. Сумнівно чи при підрахунках документальних втрат, які традиційно базувались на офіційних цифрах Надзвичайної державної комісії, враховано втрати, ініційовані радянською адміністрацією на перших етапах війни [28, с. 13].

З початком війни здійснюється першочергова евакуація в глибокий тил Радянського Союзу “цілком таємних”, і “таємних” документів науково-історичного і оперативного значення, в глибокий тил Радянського Союзу.

Протягом липня-вересня 1941 року з державних архівів України евакуйовано 1500000 справ, 6500 фондів, що складає об'єм 60 вагонів документального матеріалу [65, арк. 1, 4]. Вивезено найбільш цінні та викривальні державні документи науково-історичного та оперативно-чекістського призначення. В їх числі повністю вилучені документи радянських урядових органів України - ЦВК і Раднаркому УРСР, НК і Наркомвнутсправ України, всіх Народних Комісаріатів і центральних (республіканських) установ України. Документи Центрального державного архіву давніх актів (далі – ЦДАДА) з історії України XVII-

XIX ст., в тому числі досить унікальні історичні документи-грамоти Богдана Хмельницького, різноманітні укази та інші.

Повністю вилучено майже всі документи Центрального Архіву Революції, а також обліково-довідковий матеріал Управління Державними Архівами України. Документи Центрального фото - фоно - кіноархіву, а саме фотокартотека, фільми, негативи й інші.

Вивезено весь фонд друкованих матеріалів-газети за 1917 – 1941 роки, всього 1400 назв – 100000 примірників, листівки, прокламації, рідкісні книги, брошури.

Евакуйовано всі документи “контрреволюційних” урядів України періоду громадянської війни: Генерального Секретаріату Центральної Ради, урядових установ гетьманщини, Директорії Української Народної Республіки та інші, а також карних і розвідувальних органів царського і “контрреволюційних” урядів - охоранки, жандармерії, поліції, таємних відділів канцелярій, Генерал-губернаторів і губернаторів контррозвідки, держварти і т.п.

Відповідно до вказівок НКВС Союзу РСР документи державних архівів України евакуйовано в такі міста: Златоуст, Актюбінськ, Мадринськ, Ульяновськ, Уральськ – до Західного Сибіру, Казахстану, Узбекистану [65, арк.2-4].

У зв'язку з наближенням лінії фронту 5 вересня 1941 року НКВС СРСР поставив питання перед головою Комітету з евакуації при РНК СРСР М.М.Шверником про евакуацію центральних державних архівів УРСР у глиб Радянського Союзу. 10 вересня 1941 року М.М. Шверник від розпорядження Народному Комісаріату шляхів сполучення СРСР про надання у другій декаді вересня 1941 року НКВС УРСР 25 вагонів для евакуації архівних матеріалів з Харкова, де була зосереджена більшість цих фондів, у східні області СРСР [16, с. 9]. 28 вересня 1941 року основні документи центральних державних архівів України відправлено з Харкова

до м. Златоуста Челябінської області. Туди ж переведено й Архівне управління НКВС Української РСР [66, арк.115].

Одночасно евакуювалися вглиб країни й обласні державні архіви та їх філії. Наказ про їх евакуацію віддано у середині липня 1941 року. Адміністрації архівів наказано знищити всі матеріали, котрі не вдасться евакуювати. У липні 1941 року відправлено в міста Сталінград і Уральськ 4 вагони документів Одеського обласного державного архіву. До м. Уральська перебазувалися й документи Ізмаїльського, Миколаївського облдержархівів та його філії в м.Херсоні. Протягом липня здійснено евакуацію в м.Балашов цінних документів Дніпропетровського, Кіровоградського, Полтавського і частково Сталінського (Донецького) облдержархівів; у м. Ульяновськ – Чернігівського облдержархіву; у м. Актюбінськ – Тернопільського, Ворошиловградського (Луганського) облдержархіву та його філії у м.Старобільську; на станцію Алга Актюбінської області – Сталінського, Сумського облдержархіву та його філії в м. Глухові; в м. Акмолінськ – Вінницького облдержархіву; в м. Омськ – філії Сталінського облдержархіву в м.Маріуполі; в м. Ката-Курган Самаркандської області – документів філії Харківського облдержархіву в м. Куп'янську та ін. До середини серпня 1941 року евакуйовано матеріали облдержархівів з 18 областей України [67, арк. 45-50].

У Вінницькому архівному відділі УНКВС у 1941 році на зберіганні перебували документальні матеріали періоду з кінця XVIII ст. по 1940 рік загальною кількістю 956000, справ, об'єднаних у 2500 фондів [68, с. 204]. Серед них були усі фонди, сформовані з документів губернських установ Подільської губернії.

7 липня 1941 року архівний відділ УНКВС у Вінницькій області отримав наказ начальника УНКВС області Шаблинського про підготування найбільш цінних документальних матеріалів відділу

секретних фондів (ВСФ) до евакуації, решту документів відділу таємного зберігання запропоновано спалити протягом 24 годин.

В цьому наказі зазначалось, що для евакуації документів з ВСФ у вагоні, призначеному для відправки матеріалів УНКВС, відведено місце в обсязі однієї вантажної машини. Начальник архівного відділу Нікітін доповів Шаблинському, що відведеного місця надто мало для евакуації документів відділу таємного фонду, а спалити їх немає було фізичної можливості. Зрештою з архіву вивезено 12 автомашин документів таємного зберігання та відправлено поїздом у м. Актюбінськ. Документи з фондів загального користування залишились у м. Вінниці [68, с. 204 - 205].

Усього з території України в східні області Радянського Союзу було евакуйовано матеріали 37 центральних і обласних державних архівів та їх філій з 19 областей. Обсяг вивезених архівних документів, що мали науково-історичне значення, становив 77 відсотків проти таємних та цілком таємних фондів [69, арк.9]. В історії воєн це, напевне, безпрецедентний випадок, коли таку велику за обсягом, масу документів у стислі строки, під натиском нацистських військ, було переміщено за тисячі кілометрів.

В підсумках евакуації зведена за областями начальником українського архівного управління П. Гудзенком (Харків, 8 серпня 1941 р.) зокрема, йшлося про успішне завершення операції з евакуації матеріалів зі Львова і Станіславова, ствержувалось, що з обласних архівів вивезено всі оперативно-довідкові документи і незначну частину документальних матеріалів відділу таємних фондів [70, арк.17]. Державному архіву Волинської області (ДАВО), який практично розпочав свою діяльність перед війною (1939 р.), “евакуювати не вдалося нічого - всі матеріали були знищено співробітниками НКВС; в Одесі, Києві, Полтаві, Чернігові і Сталіно наказ виконано повністю; “матеріали з Житомирського облдержархіву вивезти не вдалося через невчасне подання вагонів. Згідно

із заявою начальника архівного відділу Пшеничного, приміщення архіву було в перших числах липня зруйновано, дані з Кам'янця-Подільського відсутні; всі наркомати і центральні установи м.Києва проводили роботу зі знищення непотрібних документів у відповідності з вказівками Ради Народних Комісарів СРСР. Архівні управління забезпечували консультацію та контроль за цією роботою. Матеріали, що не мали наукового і довідкового значення, знищено. Решту документів евакуйовано разом з відповідними установами. В цей час робота з виявлення і знищення "непотрібних" документів проводилася в усіх областях України. При цьому користувалися інструкцією Головного Архівного Управління НКВС СРСР“ [71, с. 94-95].

Аналогічний рапорт начальника українського архівного управління Гудзенка від 16 серпня 1941 року з евакуації в областях “особливо секретних і надсекретних документів” містить додаткові дані про евакуацію таємних матеріалів з Ізмаїла в м. Уральськ в кількості 44 ящиків [67, арк. 45], дублює інформацію про невдачу на Волині і додатково пояснює, про зруйнування приміщення житомирського архіву під час бомбардування [71, с. 95].

9 вересня 1941 року начальник українського архівного управління П.Гудзенко підводить остаточні підсумки евакуації в Україні у своєму рапорті до начальника Архівного управління Радянського Союзу Нікітінського: “У відповідності з вашими вказівками, всі секретні документальні матеріали Державних архівів УРСР направлені в глибокий тил. Матеріали, котрі не мають оперативного і наукового значення, тобто (макулатура), знищені. Залишилася основна частина документів держархівів, евакуйовати які не вдається можливим через відсутність транспорту” [67, арк.94]. Згідно з пізнішими, більш детальними даними, щодо евакуації документів з Миколаєва, у серпні “евакуйовано зовсім мало матеріалів, коли було можливо... За період з 4 по 12 серпня 1941 року була

проведена надзвичайно велика робота по відборі документів, котрі були призначені для знищення. З 5 по 10 серпня архівні документи із сховищ вивозилися п'ятьма машинами удень і вночі на електростанцію, хлібзавод, лазні та інші установи, забезпечені відповідною охороною. Вдень йшло спалення” [28, с. 15, 71, с. 95].

Засади відбору для евакуації 1941 року і знищення “непотрібних” документів певною мірою дають можливість зрозуміти план роботи українського архівного центру у м.Златоусті на 1942 рік, з якого ледве чи випливає збереження національної архівної спадщини як основне завдання. НКВС, яке в 1932 році підпорядкувало державну архівну систему, мало свої власні політичні пріоритети. Навіть у середині війни функції архівів зводились до виконання “оперативних і наукових” завдань таємної поліції, продовжуючи виявлення “ворогів народу”. У згаданому плані, зокрема, зазначено: “У цей час всі документи, після перевезення їх до м.Златоуста, систематизовані і підготовлені до розробки для оперативних і наукових цілей. Виходячи з обстановки військового часу і згідно з наказом НКВС СРСР генерального комісара держбезпеки Л.П. Берії № 001345 [71, с. 95]. Управління держархівів НКВС УРСР планувало на 1942 рік такі основні завдання: 1) завершення розроблення документальних матеріалів для оперативно-чекістських цілей, тобто виявлення і облік контрреволюційного елемента, що проходить по документальних матеріалах державних архівів, у першу чергу, облік особового складу каральних органів царського, тимчасового, буржуазно-націоналістичного урядів, охоронних відділень, жандармських управлінь, поліції, в'язниць, розвідувальних відділів, контррозвідки, держварти, членів буржуазно-націоналістичних, контрреволюційних партій і організацій, троцькістів, правих шпигунів, диверсантів та ін.; 2) упорядкування довідників для органів держбезпеки НКВС: а) про буржуазно-націоналістичні партії на Україні; б) про систему каральних

органів царського і буржуазно-націоналістичного урядів на Україні, в тому числі і розвідувальних і каральних органів, що існували на Західній Україні”.

Далі йдеться про наукові плани: підготування збірників документів, присвячених 25-річчю Жовтневої революції, а також оборонній тематиці. До робочого плану додано перелік евакуйованих фондів на 10 сторінках, які можна було використовувати в роботі, список газет на 12 сторінках, що виходили на території України у 1917-1920 р.р. і очікувану “на спеціальну розробку з метою реєстрації контрреволюційних елементів”, короткий список газет 20-х років, що підлягали “спеціальній розробці з метою виявлення троцькістів, правих та інших ворогів народу”, а також список газет, котрі видавалися на теренах Західної України у 1917-1927 р.р., для підготування аналогічних реєстрів. Це зайвий раз підтверджує, що в системі пріоритетів комуністичного режиму під час війни таємні операції з виявлення ворогів народу явно переважали над збереженням історичних скарбів XVI - XVII ст. [71, с. 95, 28, с.16].

Значна кількість документальних матеріалів знищувалась архівними працівниками. Так, наприклад, начальник архівного відділу УНКВС у Дніпропетровській області Пещуров віддав накази начальникам РВ НКВС у випадку наближення противника негайно знищити, шляхом спалення, архівні матеріали, котрі знаходяться в районних архівах. Аналогічні вказівки доводились і в інших областях України [67, арк.16].

Про переміщення та знищення українських архівів радянською владою також досліджувались нацистами. У Харкові, за ствердженням нацистів, партійний архів вивезено на один із заводів і спалено, будівлю архіву ЗАГС також спалено. Щодо Центрального державного архіву революції, то більшість його фондів теж встигли евакуювати або спалити. Є свідчення, що будинок, який примикав до архіву, під час відступу

радянських військ навмисне підпалено, а місцевих жителів, хто кинувся гасити вогонь і рятувати архів, розстріляно на місці [72, арк.437, 28, с. 17].

У Дніпропетровську нацисти знайшли лист з грифами “Цілком таємно” та “Терміново” від 18 липня 1941 року за підписом начальника АУ НКВС Дніпропетровської області Пещурова до директора Дніпропетровського державного міського архіву з переліком документів, які підлягали першочерговій евакуації. Нацистами встановлено, що лише 120 в’язок документів таємних фондів залишилося невивезеними, решта – 1000 в’язок – евакуйована [71, с. 95] .

У Полтаві будівля, де знаходився партійний архів, була дощенту зруйнована вибухом, так що німці не знайшли жодного документа: їх або евакуйовано, або спалені [28, с. 16-17].

25 жовтня 1941 року заступником відповідального керівника радіо-телеграфного агенства України (РАТАУ) М. Пауком складено довідку, такого змісту: “Всі архівні матеріали Центрального Управління РАТАУ, за винятком приватних бухгалтерських документів, які знаходяться при мені, залишились в м.Києві і очевидно знищені працівниками РАТАУ. Архівні матеріали харківського відділу РАТАУ спалені” [28, с. 16-17].

Архіви України в період час Другої світової війни зазнали значних втрат. Збитки нанесено до нацистської окупації внаслідок злочинно проведеної евакуації документальних матеріалів в тил Радянського Союзу, масових знищень за розпорядженням радянських служб, втрати документів у результаті бомбардувань, руйнування приміщень архівів внаслідок вибухів на інших проявів війських дій [74, с. 14].

До важливих аспектів дослідження історико-культурних цінностей відноситься вирішення проблем, виявлення і повернення до Радянського Союзу захоплених нацистами архівних документів. Наприкінці війни ряд пошукових груп радянських спеціалістів відправлено до Чехо-Словаччини, Польщі, Німеччини, Фінляндії, Румунії та Східної Прусії для обстеження виявлених матеріалів. Протягом лише 1945 року до Радянського Союзу

повернулося 89 вагонів з архівними документами, вивезених нацистською окупаційною владою. Серед них – значна частина українських архівних матеріалів: 54 вагони з Румунії (з українськими та молдавськими документами), 15 вагонів з Чехо-Словаччини (з українськими і латинськими), 6 вагонів з Польщі (з львівськими документами). Три вагони (230 скринь) з архівними документами, вивезеними нацистами з Одеси в 1942 році, виявлено в шахті Берлепш поблизу Штассфурта (Німеччина) і повернуто до Радянського Союзу [28, с. 29].

Відомо, що в Чехо-Словаччині разом з архівними матеріалами знайдено багато музейних цінностей з Латвії разом з чотирма скринями рукописних книг Бібліотеки Академії наук у Києві [75, с.120 - 121].

Паралельно з пошуками документальних матеріалів радянський уряд, як було офіційно повідомлено в 1945 році, вживав заходів з повернення архівів російських і українських організацій та окремих осіб, цінності яких вивезено за кордон емігрантами під час революції та громадянської війни. Операції з пошуку і повернення стосувались також “архівів закордонного походження, які мали оперативне і науково-історичне значення для нашої країни“. Найважливіші з “повернутих” із Чехо-Словаччини матеріалів знаходилися в дев’яти вантажних вагонах з багатим російським історичним архівом у Празі, який перед війною зберігався у Міністерстві закордонних справ Чехо-Словаччини. Цей архів створено протягом 1920-1930-х років на базі приватних офіційних матеріалів, вивезених до Чехо-Словаччини російськими емігрантами, а також власне еміграційних матеріалів. Празька колекція, за офіційною термінологією, – “подарунок” Академії Наук СРСР, – прибула до Москви у січні 1946 року і була одразу передана до ЦДАЖР СРСР. Знайомі “оперативні” пріоритети, якими керувалися у 1941 році при евакуації, знову вийшли на перший план після війни, оскільки чиновники Архівного управління переконали сталінського ідеолога Жданова в тому, що празькі архіви необхідно проаналізувати з точки зору “відомостей про

антирадянську діяльність білої еміграції, які будуть використані в оперативній роботі органів МВС та МДБ СРСР” [71, с. 99-100].

Факт незаперечний – до війни Україна мала багатющий і цілком впорядкований державний архівний фонд. Підпорядкування фонду відомству НКВС, значною мірою зумовило досить енергійні заходи щодо його евакуації, хоча, будемо об’єктивними, – такі ж енергійні заходи зі знищення значного масиву особливо цінних документальних матеріалів національного значення.

Отже, архіви України в період Другої світової війни зазнали значних втрат ще при евакуації їх в східні області радянськими адміністративними органами, при транспортуванні, а також внаслідок знищення великого обсягу документів через їх "непотрібність". Частину архівів втрачено в місцях їх утримання, також в результаті неповернення їх Російською Федерацією законному власнику – Україні.

2.2. ПОГРАБУВАННЯ ТА ЗНИЩЕННЯ АРХІВНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ НАЦИСТСЬКИМИ ЗАГАРБНИКАМИ

Без перебільшень можна стверджувати, що вперше в історії, знищення культурних і документальних цінностей здійснювалося не лише в ході бойових дій, а й цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Вже з перших днів встановлення окупаційного режиму нацистська окупаційна влада виявляє до архівів, музеїв та бібліотек, підвищену увагу. По-перше, вжито ряд суворих заходів щодо запобігання розкраданню чи знищенню архівів. По-друге, при штабі окупаційного керівництва створено спеціальну команду висококваліфікованих архівістів та організаторів, яка оперативно здійснювала величезну роботу з обліку архівних документів. Досить сказати, що очолював цю команду професор Вінтер, котрий тривалий час

після закінчення війни працював директором Федерального архіву Федеративної Республіки Німеччини.

Архівіст Георг Вінтер був головною фігурою нацистської політики в Україні з питань культурних цінностей. Восени 1941 року, після служби при окупаційних військах на території Франції, його відряджено в Україну. З кінця 1942 року Г.Вінтер очолив Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями. Підпорядковуючись Еріхові Коху та Архівному управлінню Рейху, Вінтер водночас був представником Оперативного штабу Розенберга (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg; далі - ERR) при відомстві гітлерівського рейхміністра окупованих східних територій Альфреда Розенберга [71, с. 93]. У діяльності штабу А.Розенберга, а також команди Г.Вінтера - по суті головний ключ до вирішення питання історико-культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни. Аналіз матеріалів штабу Розенберга, котрі зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління (Ф.3676), забезпечує можливість відслідкувати тактичні і стратегічні плани німецьких властей щодо українських архівів.

Після захоплення німецькими військами того чи іншого культурного центру архівні установи закривалися, все їхнє майно підлягало консервації. В кожному випадку призначався уповноважений, який своїм життям відповідав за збереження культурних цінностей, які оголошувались власністю третього рейху.

В наступному до справи приступали фахівці оперативного штабу рейхслейтера Розенберга, створеного за особливим наказом А.Гітлера. У штабі працювало 350 експертів, наділених особливими повноваженнями - кваліфіковані історики, архівісти, мистецтвознавці, бібліотекарі. Сперечатися з якими не наважувалися навіть чиновники гестапо. У кожного з експертів була спеціальна група допоміжного персоналу. Ці люди ретельно збирали, реєстрували, вивчали і каталогізували

конфісковані скарби. При оперативному штабі Розенберга діяла спеціальна “Головна робоча група України”. Вона спочатку була очолена гауптслейтером Зайботом, а потім штабайнзацфюрером Антоном. Вказаний орган складався з робочих груп “Західна Україна”, “Південна Україна”, таких же груп у великих культурних центрах Східної України - Житомирі, Харкові, Полтаві, Ворошиловграді (Луганську), Дніпропетровську та інші. Керівництво “Головної робочої групи України” знаходилось у м. Києві. Також при штабі А.Розенберга діяли “Окремий штаб бібліотек” і штаб “Образотворче мистецтво” [76, с. 15-16].

Вже 1 травня 1941 року рейхсмаршал Великонімецького рейху Герман Герінг в головній ставці заявив, що підтримує рішення рейхслейтера Альфреда Розенберга щодо організації на всіх окупованих територіях штабів з перевезення в Німеччину всього науково-дослідного матеріалу та культурних багатств. Герінг запропонував всім партійним, державним і військовим установам надавати головному керівнику штабів рйхслейтера Розенберга, рейхсхауптштеленлейтеру, партійному товаришу Утікалю і його заступнику фельдфюреру фон Беру всіляку підтримку і допомогу у проведенні даної роботи [77, арк.130].

На територіях “прифронтової зони” - Сталінської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Ворошиловградської областей, крім представників штабу Розенберга, діяла так звана група Кюнсберга, спеціальний батальйон СС, безпосередньо підпорядкований Ріббентропу і Міністерству закордонних справ під командою штурбанфюрера (майора) СС Еберхарда барона фон Кюнсберга. Його загони рухалися разом з військами передньої лінії фронту і були призначені для виявлення, відбору і вилучення історико-культурних цінностей, що підлягали вивезенню до Німеччини. Частина рапортів цих загонів, функціонуючих на теренах України була виявлена в Бонні. Серед цих матеріалів були інвентарні

описи деяких культурних цінностей, направлених відправили до Берліна [23, с. 7-8, с. 17].

Політика окупаційних властей щодо українських архівів була цілеспрямованою і передбачала: по-перше, запобігти знищенню захоплених документів; по-друге, здійснити їх суворий облік; по-третє, забезпечити максимальний збір і оптимальне використання архівних матеріалів в інтересах окупаційного режиму; нарешті, головне - планомірне вивезення до рейху найбільш цінних архівних цінностей [78, с. 21-22; 55, с.28].

Відбиралися перш за все документи, які можна було б використати нацистськими властями у боротьбі з так званим світовим більшовизмом і сіонізмом. З цією метою відділами пропаганди збиралися фото - кінодокументи радянських установ, партійних органів, котрі стосувалися голодомору 20-30-х років ХХ ст. в Україні, нищення духовно-культурних цінностей, антирелігійної роботи, а також матеріали з життя та діяльності єврейської нації на території України.

Іншу групу складали архівні матеріали, які можна було б використати німецькими спецслужбами, військовою розвідкою і іншими військовими організаціями у військово-стратегічних розвідувальних цілях.

Досить значна увага приділялася історії німецьких поселень в Україні, архівним документам з історії міст, які мали магдебурзьке право. Здійснювався відбір документів з історії різних релігійних конфесій – православної, лютеранської, римо-католицької, меннонітської, євангельських; документації установ народногосподарського профілю – гірничорудних, водних, шляхових управлінь, нафтових розроблень, планів та різних креслень, що стосувалися місто, мосто, шляхобудування, будівництва залізниць та інші [55, с.29].

Велику увагу роботі з відбору документів приділяло Крайове управління архівами, музеями і бібліотеками. Групі архівів, до якої належали оберархіврадник доктор Латцке та держархіврадник доктор Байнц [79, арк.

33] доручено також здійснювати контроль за роботою архіву при Рейхскомісаріаті України, утвореного для збирання документів від належних до нього відомств, а також архівних документів фольксдойче, котрим надавалось особливого значення.

Ще до утворення Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України Г. Вінтер, починаючи з жовтня 1941 року, займався питаннями реорганізації архівної справи в Україні. І вже з травня 1942 року Г. Вінтер починає ретельне обслідування багатьох архівів [57, с. 31-33; 80, с.36].

26 лютого 1943 року головний історичний архів Антоновича був перетворено на Крайовий архів Києва, у котрому об'єднано Київський обласний архів, Центральний архів стародавніх актів, військово-історичний та міський архіви Києва. Передбачалось утворити також Крайовий архів у Харкові.

На основі перемовин з представниками оперативного штабу рейхслейтера А. Розенберга вирішено, що штаб передасть Крайовому управлінню для цих закладів зі своєї колекції частину культурних цінностей, у тому числі для Крайового архіву Києва понад 200 документів [81, с. 194-195] з колишнього історичного музею у Лаврі. У січні-лютому 1943 року Крайовому архіву Києва передано понад 200 документів з колишнього історичного музею у Лаврі, а також визначено проведено роботу по сховища для документів, розпочато інвентаризацію не евакуйованих радянською владою документів відомчих та фабричних архівів радянського періоду.

Обласні архіви перетворено на окружні архіви в таких містах, як Житомирі, Луцьку, Києві, Миколаєві, Дніпропетровську, в Криму. У звіті за березень - квітень 1943 року зазначається про передання у Крайовий архів документів від оперативного штабу. З початку березня Крайове управління знаходилось у приміщенні Крайового архіву на вул. Короленко, 22а (раніше Короленка, 24) [81, с. 195].

Перед Головним історичним архівом ім. В.Б. Антоновича поставлено завдання з: виявлення документів за вказівками німецьких закладів і військових частин, використання документів, у тому числі в антирадянських та пронімецьких цілях, виявлення і збирання матеріалів радянських закладів. У відповідності до цих завдань в архіві досліджувались наступні теми: 1 – культурні зв'язки України з Німеччиною, німецькі вчені на території України, німецький вплив в дослідженнях українських науковців; 2 – німецька колонізація на Україні, німецькі общини (громади) в Києві та інших українських містах, німецькі підприємства промислового, господарського та іншого характеру; 3 – історія м. Києва; 4 – історія магдебургського права на Україні; 5 – універсали гетьманів; 6 – встановлення алфавітного показчика німецьких діячів на Україні; 7 – історія єврейської колонізації на Україні.

За особливим наказом оперативного штабу Розенберга видано документи на тему: “Економічний і культурний вплив Німеччини на Україні в XVIII - XIX ст.”, “Друковані матеріали, що стосувались національного питання”, “Реєстрація історії поміщиків на Україні”. “Торговельне і біржове законодавство”, “Карти Київської губернії 1922 - 1925 рр.”, “Мала земельна власність на Україні перед війною”, “Положення про облвиконкоми і обласні з'їзди Рад” та ін.

В 1941-1942 роках виявлено і передано в архів не евакуйовані при евакуації, архівні документи ряду радянських закладів – Наркомпрому, Верховного суду УРСР, Київського облвико, друковані матеріали Прокуратури УРСР, Партвидавництва відділу ЗАГС та ін. [82, с.91].

Незважаючи на спеціальне розпорядження керівника оперативного штабу Альфреда Розенберга про пильну охорону архівних матеріалів [83, арк.3], все ж таки, як тільки німецькі фахівці закінчували відбір необхідних їм документів, архіви перетворювалися на смітники. Так, наприклад, сталось з унікальним Центральним архівом стародавніх актів у м.Києві, що можна вважати найбільшою втратою архівного фонду нашої держави. Річ

тому, що в Центральному архіві, давніх актів одному із найзначніших і найважливіших археографічних центрів перед початком Другої світової війни нараховувалось приблизно 6 тис.актових книг з вмістом документів про історію України періоду XVI - XVII ст., а близько 500 різноманітних фондів [84, арк. 15], зокрема таких цінностей, як збірка археологічної комісії, фондоустанов Київської губернської канцелярії та намісництва. 3 лютого 1942 року було значно скорочено штат архіву і припинено оплату персоналу. З цього почалося нищення та розкрадання нацистськими окупантами фондів архіву. У вересні 1943 року з Київського архіву давніх актів у супроводі директора архіву доктора Георга Вінтера направлено до Німеччини сім автомашин з документами [84, арк. 15-16; 55, с. 30]. За період окупації повністю зруйновано і спалено Центральний фото-фоно-кіноархів. Понад мільйон справ XVIII - XX ст. знищено у Київському обласному архіві [85, с. 41].

Така ж доля спіткала майже всі архівні установи України. Ось, наприклад, численні списки втрачених Дніпропетровським державним обласним архівом фондів за час окупації міста нараховують близько 770 тис.справ (близько 90 відсотків) документів архіву. У радянський тил евакуйовано 43 тисячі справ [86, арк. 12]. Крім того, в окупованому місті залишилася також велика кількість документів організацій КП(б)У. Точну кількість їх встановити тепер досить важко. Як стверджував заступник завідуючого архівом за часів окупації Т. Вікторовський, з приміщення партійного архіву до історичного, де умови для зберігання були кращими, фашисти перевезли 50 тис.справ, не евакуйованих радянською владою (приблизно 30 тонн вантажу). Архівні матеріали були разом перемішані з книжками, річниками газет, партійною хронікою колишнього Істпарту [87, арк. 22-23].

З початком організації штат архіву визначено з 4 осіб і вже через рік був втричі збільшеним. Співробітники робочої групи штабу ERR “Дніпро” та інших організацій здійснювали інтенсивну роботу в дніпропетровських

архівах. Насамперед обробляли та упорядковували документи партархіву. Про це тодішній завідувач обласного історичного архіву світової війни М. Кочевський у доповідній записці до міської допоміжної управи повідомляв: “По партійному архіву залишились деякі архівні фонди, біля 70 відсотків яких розкидані на підлозі, через що й порушена систематизація справ у фонді, архівно-інвентарні описи вивезені” [56, - с.106].

У лютому 1942 року штадткомісар м.Дніпропетровська видав наказ про конфіскацію для рейхскомісара України всіх архівів міста, причому особлива увага надавалась партійному архіву: “Потрібно, – зазначалося в наказі, – щоб склад партархіву, котрий тимчасово розташований у підвальних приміщеннях за адресою вул. Польова, 2, був терміново впорядкований і повністю перевезений у приміщення крайового архіву на вул. Дзержинського, 12. Без мого дозволу не видавати з цих конфіскованих архівів жодної речі” [56, с.106-107].

У травні-червні 1942 року м.Дніпропетровськ відвідав доктор Г. Вінтер. разом Е. Люддекенем, істориком за фахом, випускник одного з німецьких університетів, співробітник оперативного штабу А. Розенберга, завданням якого було упорядкування документів партійного архіву та складання їх опису. Цю роботу планувалося закінчити за кілька тижнів, але тривала вона майже рік. Результатом став докладний опис документів обласного партійного комітету. За розпорядженням Г. Вінтера штат архівних працівників значно збільшено і водночас розпочалися роботи з упорядкування та топографування фондів відділу феодално-кріпосницької і капіталістичної доби [88, с. 189-190].

Доктор Е. Люддекенс перевіряв також стан відділу фондів радянської доби, який нацисти називали архівом революції [89, арк. 7]. Е. Люддекенс надіслав свої висновки до Берліна. Окрім цього, відвідав Запоріжжя з метою виявлення в архівах більшовицьких та єврейських документів. Німецькі дослідники працювали в дніпропетровських архівах

також над джерелами колонізації Півдня України. Цю роботу підпорядковано завданням політики нацистів щодо етнічних німців з метою використання її результатів для виправдання з історичного погляду зазіхань на східні території.

З окупацією області одразу ж розпочалася реєстрація місцевих німців (фольксдойче), що проводилась спеціальною службою (Volksdeutsche Mittelstelle; VoMi). Найчастіше з архівами співпрацювала зондеркоманда "R" під орудою доктора Карла Штумпа, яка збирала інформацію, насамперед архівну, про фольксдойче. Сам К. Штумп, уродженець німецької колонії Александергільф, біля Одеси, цікавився історією німців всього Північного Причорномор'я [56, с. 107].

За даними американської дослідниці П. Кеннеді Грімстед та українського історика Г. Боряка, з Дніпропетровська вивезено через Краків до центру в Раціборі 22 вагони архівних документів [28, с. 23]. Зауважимо, що всупереч думці цих авторів, це не могли бути лише партійні архіви, бо як подають свідки, їх було близько 30 тонн. Якщо справді так, то зрозуміло, чому в Потсдамі опинився фонд "Катеринославське намісництво", котрий не привертав особливої уваги німецьких дослідників і не значився в переліку найважливіших для інтересів рейху фондів. Загалом, вивезених документів могло бути значно більше. Тоді стає зрозумілим, як опинилися за кордоном понад 300 документів [56, с. 108] доби колективізації, що зберігаються у Бібліотеці НТШ в м. Нью-Йорку. Про це свідчить і факт, запланованого переведення М.Кочевського з родиною до Рацібора для залучення до оброблення документів. Отже, це не могли бути фонди лише партархіву та німецьких поселень, які на той час було вже досить ретельно описано [56, с.108].

За період Другої світової війни значних втрат зазнав Державний архів Вінницької області. В результаті повітряних бомбардувань і артилерійських обстрілів 12-20 липня 1941 року та 20-22 березня 1944

року втрачено частину документів періоду з 1923 по 1931 роки в кількості 42229 справ [68, с.205-206]. Зокрема, знищено 257 таємних фондів, 43 фонди райвиконкомів, 48 фондів народних судів, 43 фонди райфінвідділів [68, с. 206]. Втрати надто великі, але слід зазначити, що певною мірою їх можна відтворитися, оскільки збереглися фонди губернських установ та органів влади, в яких дублювався зміст багатих документів, втрачених фондів канцелярій установ.

Що ж стосується документів дореволюційного періоду, то нацисти вивезли 588 планів поміщицьких маєтків Подільської губернії та 10 карт. Маємо підстави вважати, що це були втрати фонду Подільського губернської креслярні. Крім того, втрачено 27 фондів церков, 1 фонд синагоги, 2 фонди мирових суддів, фонд Центральної комісії, впровадженої для ревізії дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губернії та деякі інші архівні документи [68, с. 206]. Кількість справ з фондів дореволюційного періоду, котрі були втрачені яких впродовж війни, визначити неможливо, оскільки разом зі справами втрачено й довідковий апарат до них.

Потрібно сказати, що крім фондів, втрачених повністю, є й такі, що зазнали часткового пошкодження. Це в першу чергу, це фонди Вінницького окружного суду, Вінницького повітового у військовій повинності – присутні, фонди мирових суддів, мирових посередників, волосних правлінь [90, арк.3]. Ці всі фонди потребують детального вивчення та реставрації документальних матеріалів. Відомо, що під час війни одне із сховищ архіву перетворено на церкву. Всі документи архіву виносились складено в бокові приміщення. Очевидно, що частину саме цих документів пограбовано.

Аналізуючи за переліком зміст втрачених документів з фондів судових органів, не доводиться сподіватися, що вони були вилучені з архіву для іншої мети, ніж на розпал. Інша справа – церковні книги.

Можливо, вони потрапили до знаходяться у приватних колекціях, а бо у власності церков.

Незаскленість вікон у багатьох приміщеннях впродовж війни спричинила надмірне зволоження значної частини старовинних документів, які на наш час є уже майже зовсім зотлілими.

Доля втрачених документів не відома [68, с. 206]. У період тимчасової окупації м. Луцька, (з 25 червня 1941 року по 5 лютого 1944 року) архівні документальні матеріали повністю знаходилися в руках окупаційної влади [9, с. 212].

Конкретні розміри збитків, що заподіяно документам Волинського архіву визначити важко, бо частина з них до війни не було обліковувалась і не впорядковувалась. Але, як стверджують підсумкові акти збитків, складені відповідними комісіями 15 грудня 1944 року, фашистськими окупантами повністю знищено 8 фондів облдержархіву – загальною понад 12 тис. справ, 46 заподіяно значної шкоди, всього знищено 1116946 справ [91, с. 225]. Значних збитків завдано також і бібліотеці облархіву: знищено і 700 назв вивезено у 9071 примірниках друкованих видань. В актах стосовно збитків, зазначено, що знищено було все майно Державного архіву Волинської області на загальну суму матеріальних збитків 325 тис.крб (у цінах того часу).

Архівні матеріали вивозилися на вантажних автомобілях, частину з цих документів відправлено в Німеччину, а інші – до Польщі у Варшаву.

Знищення і пограбування архівних матеріалів проводилось нацистськими військами за розпорядженням Луцького гебітскомісара Ліндера.

Після звільнення м. Луцька, в обласному архіві зберігалось лише 167141 справ та 63708 примірників друкованих видань [91, с. 225]. Ці документальні матеріали знаходилися в хаотичному стані, перемерзвані сміттям, битим склом, талим снігом. Значна кількість архівних справ були

без обкладинок, з вирваними окремими аркушами, або повністю розірваними.

Фашистською окупаційною владою майже повністю знищено матеріали, які зберігалися в місцевих органах влади, установах, організаціях та райміськархівах, що діяли на території Волинської області [91, с. 225-226].

На основі обстеження працівниками Волинського облдержархіву 447 установ області, виявлено за період Другої світової війни втрати 48 фондів архівних документів по обласних установах за час Другої світової війни в яких налічувалось 51601 справи, по міських установах Луцька, Володимира-Волинського, Ковеля, відповідно, 160 фондів і 14897 справ, по районних установах (30 районів) – 577 фондів і 33769 справ, по 323 сільських установах знищено 16150 справ [91, с. 226].

21 липня 1944 року начальником обласного Державного архіву УНКВС у Тернопільській області Нестерцем складено акт на ім'я начальника українського архівного управління Гудзенка, в котрому повідомлялось, що за період німецько-фашистської окупації захоплено і вивезено з Тернопільського обласного архіву УНКВС в міста Львів, Краків, Лодзь та в міста Німеччини документальні матеріали з 1924 по 1935 роки в кількості 10 фондів 924 справи, а також знищено і пограбовано архівні документи з 1915 по 1939 роки, що нараховували 40 фондів, 388455 справ. Знищено у загальній кількості близько 51 фонд, 390351 справу [92, арк. 7-12]. Зазнали втрат 17 архівів Тернопільської області, кількість знищених за 1902-1941 роки складала 207 фондів, 86741 справ, 2500 кілограмів розсипу [93, арк 33].

В м.Запоріжжі історичний архів, окрім міської управи, було підпорядковано дирекції архівів, бібліотек та музеїв при Дніпропетровському генерал-комісаріаті. Справи видавалися тільки співробітникам генерал-комісаріату. За його розпорядженням документи

архіву підлягали знищенню. Всього за період окупаційного режиму було знищено 363 фонди, 31901 справа, або до 10 відсотків складу архіву [82, с. 90-92]. Після звільнення міста на складі міської управи було виявлено біля тонни документів, які призначались “для технічних потреб” [82, с.:92].

20 вересня 1943 року документальні матеріали Полтавського обласного Державного архіву спалено, нацистськими військами в кількості 2669 фондів, 1572795 справ (за період з 1849 по 1940 роки), а також книжковий фонд бібліотеки архіву закритого типу в кількості 40 тис.примірників. Все майно Полтавського архіву повністю знищено [84, арк.9].

В результаті бомбардування м. Чернігова нацистською авіацією 23 серпня 1941 року разом з будівлями обласного держархіву УНКВС Чернігівської області згоріли документальні матеріали з 1661 по 1940 роки в кількості 1280 фондів, 1275062 справи і 1652 кілограми розсипу, а також повністю згоріла науково-історична довідкова бібліотека в кількості 100 тис.томів, бібліотека масового користування працівниками архіву в кількості 2 тис.книг [94, арк.73].

За період “господарювання” нацистських військ у м.Чернігові з 180 фондів – частково пограбовано і знищено документальні матеріали з 1860 по 1938 р.р. в кількості 49340 справ [94, арк. 73-74].

Обласний Державний архів УНКВС Чернігівської області за своїми розмірами і збереженням документальних матеріалів займав друге місце в Україні, після Київського, мав у своєму складі документи XVII - XX ст. Значення цих матеріалів виходило далеко за межі обласних масштабів.

Серед цінностей архіву знищено документи визначних українських і російських поетів і письменників (Коцюбинського, Куліша Успенського, Левченка, та інших.), достовірні документи російських імператорів та історичних осіб, грамоти царя Олексія Михайловича, Петра 1, Єлизавети

Петрівни, Катерини II, рукописи митрополита Дмитрія Ростовського, рукопис “Описаніє Чернігівського, Київського, Новгород - Сіверського намісництва” з 1782 - 1796 роки. За період окупації Чернігова з 9 вересня 1941 по 23 вересня 1943 року знищено архівні документи, з висвітлення історії Лівобережної України, починаючи з середини XVII по XIX ст. включно, процесу приєднання України до Росії, діяльності графа Розумовського на території України, діяльності Державних установ на Україні з середини XVII ст. по 1938 рік, національно-визвольної боротьби українського народу проти польської шляхти, розвитку цехового ремесла на Україні та повний комплект статистичних даних по Чернігівській губернії з середини XIX - XX ст.

Із матеріалів, котрі мали науково-практичне значення, спалено документи з кінця XIX ст. по 1938 рік, в яких відображено процеси будування мостів, будинків, добування і використання корисних копалин, плани, креслення, проекти. Також знищено адміністративно-судові матеріали, документи фінансово-економічних, торгово-промислових установ, дворянських організацій. Крім цього, сплюндровано і знищено фамільні фонди: Мілорадовича, Ширяєвих, Чернолуцьких, Бакурянських та інших [84, арк. 125-130].

В Чернігівському архіві знищено документи релігійних установ, групу документів у вигляді жалованих грамот, філософських оглядів, стародруків з історії України за часів утворення Київської держави та ряд інших цінних матеріалів [95, арк. 70].

22 листопада 1944 р. директорів Центрального державного історичного архіву в м. Харкові, начальнику українського архівного управління П. Гудзенку подано список літератури, втраченої за період німецької окупації, у кількості 656 книг. Це невидані твори Артемовського, листування та інші цінні папери Короля Карла XII, Багалія “Історія Слобідської України”, І. Котляревського – біографічні нариси з

малюнками, Антоновича “Звіт про дисертацію М.С. Грушевського”, Каманіна “Богдан Хмельницький – гетьман”, матеріали з картографії України, “Промисли і торгівля в давній Русі”, Возняка “Історія української літератури” та багато інших безцінних книг [84, арк.21-36].

У м. Харкові нацистами пограбовано відомчі архіви провідних науково-дослідних установ держави, а саме: Українського науково-дослідного інституту прикладної хімії, Українського науково-дослідного інституту металів, Науково-дослідного інституту геології Наркомосвіти УРСР, Українського науково-дослідного інституту епідеміології та мікробіології імені Мечникова [96, арк. 136-140].

Під час окупації міст Миколаєва і Сум відкрито архіви, в яких Оперативним штабом А. Розенберга проводилось вивчення і підготування до вивезення в Німеччину антибільшовицьких та антиєврейських матеріалів. За період Другої світової війни значних збитків завдано Державному архіву Полтавської області. Архів втратив 2689 фондів [97, с. 314], зокрема, майже всі документи особового походження. Це фонди поміщицьких родин, вчених, громадських діячів, а також архівні збірки Диканського маєтку, Яготинського маєтку Респніних [97, с. 315]. В “дистрикті Галичина” при губернаторі утворено “архівний уряд” або “архів АМТТ” (аббревіатуру розшифрувати не вдалося), якому підпорядковано штатархів (державний архів) і штадтархів (міський архів). Штатархіви складались з документів Державного архіву Львівської області і частини філіалу Центрального Державного Історичного Архіву УРСР, – частини філіалу колишнього польського міського архіву. В 1939 році польською владою евакуйовано до Львова із Сілезії 70 скринь документів, які в 1941 році окупантами повернуто в м. Катовіце. Частину архівних матеріалів польських закладів (міський і окружний суди, кураторія, банк) повернуто в зв’язку з відновленням їх діяльності [98, арк. 1].

За період "господарювання" нацистських окупантів Центральний історичний архів Львова служив німцям джерелом доведення, що ніби-то Галіція споконвіків була німецькою територією. Завданням архівістів було знаходити в актах найменші сліди перебування і "культурної діяльності" осіб німецького походження на території Західної України.

За час нацистської окупації документальні матеріали історичного архіву м. Львова перевезено в 1942 році з Ратуші до будинку на вул. Яблонівських 11, а вже під час відступу в 1944 році вивезено разом з цінними документами Бернардинського архіву в Польщу та Чехословакію [99, арк. 3].

У Львівському обласному Державному архіві і його сховищах на початок війни знаходились документальні матеріали з XIII ст. до 1939 року за кількістю фондів – понад 5000, біля 5 млн. справ, значне зібрання друкованих матеріалів – газети, листівки, брошури та інші. Історична бібліотека архіву складалась з 35 тис. томів книг [100, арк. 7].

В період окупації нацистськими військами м. Львова, пограбовано і вивезено із обласного архіву документальні матеріали з XIII ст. по 1939 рік, а саме:

В 1941 і на початку 1942 року вивезено до Катовіц два вагони архівних документів, запакованих у 80 скринях [101, арк. 30].

В січні-березні 1944 року було вивезено в Тенець поблизу Кракова документальні матеріали Губернаторства і намісництва Галіції з 1772 по 1918 роки, серед них 97 скринь [84, арк. 1] із спеціальними документами президії так званого "Безондерс Президиаль Актен", а також 100 зв'язок [192, арк.3] матеріалів президії губернаторства та намісництва Галіції, матеріали так званих "Актів челобитних", книги з різноманітними приписами і розпорядженнями для Західної Галіції. Серед вивезених архівних матеріалів знаходилося 8 зв'язок документів губернаторства Галіції, котрі стосувалися німецьких осадників в Галіції, разом з ними

вилучено групу документальних матеріалів, що містилися у 137 [84, арк.1] картонних коробах. Це-описи земельних походів з характеристикою повинностей підданих, так звані, “Урбаріальні”. Пергаментні дипломи XIII – XIX ст., із архівів Дідушицьких, Лянцкоронських, Шептицьких. Колекцію в 1000 [84, арк. 2] книг і актів різних місцевостей і установ Галичини, серед них метричні книги, описи майна церков, рукописи та ін.

16 березня 1946 року складено акт втрати документальних матеріалів заповдіяних нацистськими військами відомчим архівам Львівської області. Всього у відомчих архівах області знаходилось на зберіганні 2197 фондів, 25702 справи [102, арк. 76].

В результаті окупації території Львівської області документальні матеріали відомчих архівів повністю пограбовано і знищено.

20 березня 1944 року нацистською владою вивезено до Польщі 10 [102, арк. 77] вагонів архівних документів. У 1945 році повернуто лише 2 [102, арк. 77] вагони. Вивезено документальні матеріали з архівів Львівського енергокомбінату Укрнафторозвідки, Управління статистики, обласного будинку народної творчості, облплану, а також документальні матеріали інших відомчих архівів.

Станіславська (тепер Івано-Франківська) область також включено до “дистрикту Галичина”. В районних архівах області, таких як Жовтневий, Болехівський, Долинський, за період окупації з 1941 по 1944 роки було знищено та вивезено 91 фонд, 82000 справ [103, арк. 7].

Вивезення історико-культурних цінностей здійснювалось і союзниками нацистів. Так, при відступі румунських військ з м. Чернівці і Чернівецької області, весь документальний матеріал Чернівецького обласного державного архіву підготовлено і спаковано для евакуації. Весь матеріал вивезти вглиб Румунії не вдалося, але найбільш важливі: Примарії, Жандармерії, Сінгурації, Трибунал вивезено румунською владою: і відправлено в Трансільванію, решту архівних документів

вивезено в Яси та Бухарест. Евакуйовані матеріали (понад 200 [104, арк.4] скринь великих розмірів склали надзвичайну цінність в історичному і науковому відношенні.

Крім цього, румунськими військами значну кількість матеріалів вивезено з прикордонних районів північної Буковини – в Сучаву, Радауц, Кимпалунг. Вивезені документи становили важливу цінність, особливо у вирішенні прикордонних питань [104, арк. 4].

У Чернівецькій області знаходилось 79 [105, арк.8] відомчих архівів. За період окупації знищено 171 фонд, 10522 справи та 4 скрині [105, арк.8] архітектурних документальних матеріалів. Проректором Чернівецького Державного Університету Мефодієм Савченком складено акт про знищені документи університетського архіву німецько-румунськими окупантами. Їх кількість становила 1220 справ [105, арк.9]. Список таких прикладів можна було б значно продовжити, але фізично їх змінити є просто неможливо.

Таким чином документально підтверджено, що значну частину управлінських архівів втрачено як під час евакуації у східні райони Радянського Союзу, а також знищено радянською владою частину документальних матеріалів, які мали оперативне і наукове значення, та у зв'язку з неможливістю їх вивезення у безпечні місця, так і нацистською окупаційною владою. Політика окупаційних властей щодо українських архівів була чітко спланованою і передбачала виявлення, відбір і вилучення архівних фондів для вивезення в Німеччину в інтересах "Третього Рейху".

Грунтовний аналіз архівних фондів адміністрації Е. Коха, штабу А. Розенберга, інших окупаційних інституцій, які останнім часом введено до наукового обігу, забезпечує можливість відслідкування всієї системи та механізмів цієї політики, а надто, викриває нацистську філософію

"культурного" пограбування. Це стосується також політики і практики румунських та угорських окупаційних адміністрацій в Україні.

Архівні втрати України в пожежі війни величезні – це, по суті, третина Національного архівного фонду.

Розділ III.

СТАН МУЗЕЙНИХ ЦІННОСТЕЙ І ТВОРІВ МИСТЕЦТВА
КАРТИННИХ ГАЛЕРЕЙ УКРАЇНИ3.1. ВТРАТИ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ МУЗЕЇВ І КАРТИННИХ
ГАЛЕРЕЙ ВНАСЛІДОК ЕВАКУАЦІЇ ЇХ У СХІДНІ ОБЛАСТІ СРСР ТА
ПРОБЛЕМИ ЇХ ПОВЕРНЕННЯ

Важливою проблемою у дослідницькій роботі є дослідження обсягів втрат історико-культурних цінностей України, евакуйованих у східні області Радянського Союзу, та вивчення їх подальшої долі.

Слід зазначити, що збереження історичних та культурних цінностей розглядалось у перші дні війни радянським урядом як невід'ємна частина державного плану евакуації. 24 червня 1941 року за рішенням ЦК ВП(б) і РНК СРСР було створено Раду з евакуації на чолі з М.М.Шверником.

В Україні роботу з вивезення історико-культурних цінностей організувано створеною 26 червня 1941 року ЦК і РНК України Комісією з евакуації на чолі з заступником Голови РНК Д.М.Жилою.

Обставини евакуації українських музеїв і картинних галерей у східні області СРСР ще недостатньо досліджені науковцями. Проте, вже сьогодні зрозуміло, що всупереч традиційним у радянській історіографії твердженням про безперечний успіх цієї акції, її результати були досить скромними. На підставі вивчення архівних джерел більш-менш впевнено можна стверджувати про вивезення до східних районів СРСР від 22 до 26 музеїв із 174 (за станом на 1940 рік), або на 13 відсотків від їх загальної кількості. Це переважно музеї Києва та обласних центрів - Дніпропетровська, Харкова, Одеси, Чернігова, Полтави, Сум. Евакуйовані фонди українських музеїв виявилися формованими по величезній території [106, арк.5].

У м.Києві діяло чотири великих музеї. У липні 1941 року музей західноєвропейського мистецтва закрито. Упродовж двох місяців чиновники із управління культури, обізнані з фондами музею, визначали перелік картин для евакуації основну колекцію музею - 95 цінних картин [107, арк.26-28] відправлено водним шляхом вниз по Дніпру в Дніпропетровськ і залізницею на Урал, в м.Уфу. Серед них були твори Белліні, Рубенса, Перуджино, Тіціана, Маньяско, Рембранта, ван Гоєна, Веласкеса та ін. Вилучено радянською владою і вироби із золота та срібла, котрі належали музею із 1928 року і зберігались у сейфі банку.

До вилучення згаданих цінностей в музеї східноєвропейського мистецтва налічувалось біля 2000 полотен російського образотворчого мистецтва, а також багата колекції фарфору. 29 червня 1941 року радянською владою започатковано відправлення картин з цього зібрання. Протягом 17 і 18 серпня, цього ж року, сорок скринь із картинами східноєвропейського мистецтва відправлено до Уфи з вмістом 541 картини, творів російського образотворчого мистецтва XVIII ст., 13 ікон XII - XVII ст., 506 цінних картин і малюнків XIX - поч. XX ст., 2 скульптури [107, арк. 29-34]. З українського музею, що складався з двох відділів: 1. Археологія; 2. Народне мистецтво, вивізень творів почалось в кінці липня 1941 року. Біля 300 вивезених картин [107, арк. 34] - твори XVIII - XX ст. Серед них картини українського художника О.Мурашка, якого вбили більшовики у 1920 році, а також велика колекція української графіки, роботи українця Нарбута [107, арк.26-38].

До вивезених фондів з київських музеїв потрібно долучати 44 експонати Миколаївського музею ім. В. Верещагіна, надіслані незадовго перед початком війни на відкриті в залах київського музею східноєвропейського мистецтва виставку робіт славетного баталіста, три твори М. Врубеля, що належали Одеській галереї і експонувалися на

персональній виставці цього митця в Києві. Вилучено і рукописний фонд музею (переважно листи художників до мецената й збирача І.Терещенка).

Евакуйовані колекції київських та експонати інших українських музеїв розміщено в Уфі, в Башкирському художньому музеї імені М.Нестерова [60, с. 112].

У липні - серпні 1941 року кращі експонати, з Києво-Печерського державного історико-культурного музею-заповідника, евакуйовано на баржах в Дніпропетровськ, в подальшому залізницею на схід Радянського Союзу. Вивезено найцінніші експонати - вироби із золота, срібла та інших вартісних металів: посуд, чаші, зброя, різноманітні культові предмети, а також старовинні тканини, церковні книги (видання Лаврської типографії XVII - XX ст.) і т.д. Серед рідкісних експонатів - чаша, подарована царицею Єлизаветою Петрівною старшині Донського війська Никифору Нікітіну 28 червня 1744 року, Євангелія в срібній оправі (1645, 1692 років), срібні та кіпарисові хрести. Були розібрані на шість частин царські врата 1811 року і таким чином їх змогли евакуювати [108, арк.18-25].

Вивезено фрески та орнаменти з Миколаївського собору м.Києва. За даними інституту історії НАН України, зараз на території Росії знаходяться як мінімум 17 [109] оригінальних мозаїк, фресок та їх фрагментів, а також шиферна плита з барельєфними зображеннями XII ст. Про повернення оригіналів фресок та орнаментів до новозбудованого Михайлівського собору навіть не може йти мови. Збереження цих творів мистецтва, можна забезпечити лише в музейних умовах урядові України необхідно більш активно і рішуче домогатись їх остаточного повернення на рідну землю, чомусь, поки [109].

У м.Києві по Хрещатинському завулку функціонував будинок-музей Т.Г.Шевченка. Найцінніші експонати цього музею вивезено в Уфу. [110, арк.30-31]. Влітку 1941 року з України до Уфи евакуйовано значну частину експонатів і цінностей Київського центрального історичного та

Київського Центрального Антираелігійного музеїв. Туди ж повністю вивезено і експонати Чернігівського літературно-меморіального музею М.М.Коцюбинського [111, арк.165].

Експонати київських музеїв вивезено також до Пензи, Саратова, Свердловська та Тюмені.

Певною мірою питання про масштаби знищення радянською владою історико-культурних пам'яток можна дослідити завдяки матеріалам Музею-архіву переходової доби в Києві, який проіснував за нацистської адміністрації нетривалий період (з квітня до осені 1942 року) [112, арк. 6]. На чолі музею стояв відомий український історик, професор Олександр Оглоблин (перед тим він був головою міської управи). Під його керівництвом в музеї розроблено розгорнутий план пошуку експонатів до теми “Руйнація більшовиками культурних пам'яток міста Києва”, особливо за період з 22 червня до 19 вересня 1941 року, а також за довоєнні роки [113, арк.21]. Співробітниками музею, за незначний період його існування, зібрано чимало документів, котрі стосуються знищення пам'яток в Україні; більшість із них зберігається в нещодавно відкритому фонді музею у Державному архіві Київської області.

Проте, встановити обсяги вивезених музейних експонатів надзвичайно важко. Складність полягає в тому, що облік евакуйованих цінностей проведено не повністю. Значна частина цінностей не інвентаризувалась і зберігалась в нерозпакованих скринях, а вироби з коштовних металів обліковувались за загальною вагою в запломбованій тарі. До того ж, втрачено більшість списків евакуйованих музейних експонатів [114, арк.7]. На основі виявлених документів можна стверджувати лише про евакуацію за межі України десь біля 30500 експонатів, в тому числі 12000 творів мистецтва [115, с.118].

Результати аналізу стану вивезення пам'яток України в період евакуації свідчать про злочинне недотримання належних умов зберігання.

Вже в грудні 1941 року заступник начальника Управління в справах мистецтва при РНК УРСР О.Пашенко у доповідній записці до уряду республіки констатував: “Потрібно врахувати, що з’явилося чимало претендентів з місцевих музеїв, які привласнюють привезені речі і в майбутньому це може призвести до розграбування картин, що належать українським музеям”. Так, виявлені архівні документи засвідчують, що ешелон, у якому містили фонди Харківського історичного музею імені Григорія Сковороди та Центрального музею революції, постраждав під час бомбардування і прибув до Уфи без супроводу. Пам’ятки мистецтва, які у розтрощених вагонах декілька місяців простояли у тупику під дощем та снігом, частково розкрадено, незначна їх частина у розпакованому вигляді потрапила в художній музей Уфи. Крім того, під час інвентаризації музейних експонатів, що протягом 1941-1944 років зберігалися в Уфимській конторі Держбанку СРСР, зафіксовано зникнення ряду предметів із срібла загальною вагою понад 19 кг [115, с. 119].

Надзвичайно великих втрат зазнав Харківський історичний музей імені Дмитра Яворницького. Значна частина евакуйованих експонатів музею утримувалась на складі районного відділу НКВС в м.Челкар Актюбінської області КазРСР. З 11 прибулих скринь, 3 безслідно зникли, 2 були у відкритому вигляді. Інша частина фондів потрапила до Актюбінського краєзнавчого музею. Деякі з цих фондів утримуються там і до цього часу. І такі приклади непоодинокі [115, с. 118-119].

Руйнівна більшовицька машина злочинно знищила картинну галерею у м.Харкові. При відступі радянських військ дирекцією галереї вивезено кращі зразки європейського, українського та російського малярства, а також графіки, зокрема твори відомих нідерландських майстрів - Патініра, Скореля, Фан Клева, Брейгеля, італійських - Гвідо Рені, Доменікіно, Кріслі та багато інших.

Із українських митців потерпіли від більшовиків такі майстри як Шевченко, Безперчий, Трутовський, Пимоненко, Тимоненко, Васильківський, Беркас та ін., вивезено твори видатних художників XVIII ст. Лисенка й Боровиковського, а також сім праць І.Рєпіна, серед яких “Запорожці пишуть листа султанові”. Найбільшої шкоди зазнали твори російських майстрів: Кіпренського, Щедрина, Тропініна, Венеціанова і малярів пізніших часів. Із Великої збірки графіки, що мала понад 31 тис.експонатів [116], радянська влада вивезла біля 4000 експонатів [116], серед них гравюри Альбрехта Дюрера, Лейденського, Ходовецького, Барча, Кляйна, а також українських майстрів - Шевченка, Мартиновича, Нарбута [116]. Експонати галереї були вивезено спочатку в Абакан, а в лютому 1942 року - в Новосибірськ. У доповідній записці комісії комітету в справах мистецтв при РНК СРСР про облік і стан зберігання музейних цінностей в м.Абакан повідомлялось, що з Харківської державної картинної галереї ім.Т.Г.Шевченка вивезено в м.Абакан: живопису першої та другої категорії (експозиційні матеріали) 353 експонати, з них західного живопису - 97, російського - 132, українського - 102, радянського - 22 експонати [117, арк. 36]. Евакуйовано графіки і акварелі 4087 експонатів: з них західних - 3007, російських - 529, українських - 538, радянських - 13 предметів [117, арк.36] Із центрального музею Т.Г.Шевченка в м.Києві через картинну галерею вивезено в м.Абакан 503 експонати, з них: 37 картин, 179 малюнків, 149 книг, 2 скрині архівних документів та інші експонати [117, арк. 36 - 36 зв].

За розпорядженням секретаря Полтавського обкому партії С.Ф.Кондратенка із художнього музею Полтави вивезено колекцію художника М.А.Ярошенка - 55 полотен і 19 альбомів [118, с.43] з малюнками. В спеціальному вагоні їх доставлено в Уфу інкасатором К.М.Герасименком, а також завгоспом Полтавського художнього музею М.А.Браїлком- 12 скринь рідкісних експонатів [118, с. 43].

Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарнавського має давню і славу історію, у 1996 році відзначалося його 100 -річчя. За період існування цей музей зібрав досить величезну кількість експонатів, багато з яких є унікальними в Україні. Значно поповнилася його колекція завдяки відомому збирачу, меценату та прогресивному діячу В.В.Тарнавському.

На початку ХХ ст. музейна справа в Чернігові набула бурхливого розвитку. У 1925 році п'ять чернігівських музеїв об'єднано в Чернігівський історичний музей, фонди якого перед війною склали майже 100 тис. експонатів, а музейна бібліотека мала 50 тис. томів [58, с. 97] літератури.

На початку війни найбільш цінні експонати евакуйовано на схід Радянського Союзу до Уфи та Чкалова, серед них предмети прикладного мистецтва, стародавнє срібло, живопис. Займався вивезенням музейних цінностей А.І.Левенко [58, с. 97].

Офіцерами штабу Південно-Західного фронту з Сумського художнього музею вивезено в тиллові райони найбільш цінні живописні полотна, передано на зберігання до філії Третьяковської галереї в Новосибірську. Експонати Дніпропетровського художнього музею евакуйовано спочатку в Актюбінськ, а згодом в Уфу [2, с. 83].

У доповідній записці художника Михайла Андрійовича Шаранова від 3 листопада 1942 року, завідувача фондами Українських музеїв, які знаходяться на зберіганні в Уфі Башкирської АРСР, згадується про картини, портрети і мертву натуру фламандської, голандської, італійської і німецької шкіл, а також картини художників Левицького, Рєпіна, Боровиковського, Серова, Сурікова, Шишкіна, Несторова, Айвазовського, Полєнова, Верещагіна, Врубеля та інших. - Необхідно звернути особливу увагу на охорону і зберігання, так як пошкодження якого-небудь з цих творів буде неповторною втратою [118, арк.22]. Само собою на ці пропозиції майже зовсім не звертається уваги.

Одеський художній музей, колишня його назва Одеський музей російського та українського мистецтва, був найбільшим в Україні зібранням творів вітчизняного образотворчого мистецтва з різноманітними і багатими колекціями, в які входили культові речі (ікони, церковний посуд), вироби з срібла, твори декоративно-прикладного мистецтва (порцеляна, кришталь), живопису, графіки і скульптури. Експозиція залів, яку відтворюють численні врятовані фотографії доповнювалась зразками унікальних стильних меблів, килимами, люстрами. У 1939 році в музеї відкрито відділ радянського мистецтва, основою якого стали 70 творів [119, с.164] живопису і значна кількість порцеляни. На жаль, зараз визначити точну кількість творів, які склали колекцію, практично неможливо. Довоєнні інвентарні книги втрачено. Записи у книгах надходжень ведуться з 1945 року. Влітку 1941 року з виникненням реальної загрози захоплення Одеси німецько-фашистськими військами, і в період оборони міста (15 серпня - 16 жовтня 1941 року), частину колекції музею евакуйовано в східні області СРСР, а саме в Ташкент і Уфу. Згідно з актом від 1 листопада 1943 року директором Державного музею історії мистецтв Узбекистану прийнято на зберігання 453 твори живопису і графіки. При поверненні робіт до Одеського художнього музею в описах і актах, що супроводжували колекцію, вказано лише 404 твори. Доля 49-ти [119, с.165] залишається невідомою. На жаль, акти, і описи складено наспіх, назви робіт часто умовні: пейзаж, портрет, не вказано розміри, техніку, якою виконано твір.

Однак при доскональному вивченні списку згаданих робіт з повними вихідними даними вдалося встановити, втрату таких творів: Айвазовський І.К. “Краєвид Одеси” П., о 94 x 135. “Одеса”. Етюд П.о. “Мис” Д., 24 x 32,5. Маковський В. “Дівчина біля вікна”. П., о. 56 x 46,5. Полєнова О.Д. “Селянин”. П., о. 41 x 44. Кузнецов М.Р. “Дівчинка за умивальником”.

1892. П.,о. Куїнджі А.І. “Село, освітлене заходом сонця”. Серов В.О. “Офелія”. Майоліка. Врубель М.О.”Лель”. Майоліка[119, с. 165].

Точне число експонатів, надісланих в Уфу, - не встановлено, тому що збереглися лише акти від 20 лютого 1944 року, складені в Уфі при відсиланні творів мистецтва в Одесу. Ці матеріали свідчать, про повернення 192 твори. Згідно з цими документами, музеєм евакуйовано 654 твори [119, с.166]. Друга частина колекції з початком окупації Одеси 16 жовтня 1944 року залишилась в Одесі.

30 вересня 1941 року експонати Феодосіївської картинної галереї імені І.К.Айвазовського надіслано в Новоросійськ, де тривалий час знаходились в порту під відкритим небом за відсутності транспорту для подальшої евакуації, що завдало значної шкоди творам мистецтва. Експонати Херсонського музею через міста Поті, Тбілісі, Баку, Красноводськ доставлено до Свердловська лише через 105 днів [3, с. 22].

Необхідно врахувати втрати, частину евакуйованих музейних фондів, не доставлено до місця призначення.. Так, наприклад, повністю зникли під час евакуації 6 скринь з цінними експонатами Нікопольського краєзнавчого музею, серед них - знаменита козацька ікона Покрова Богородиці, клейноди, чарки Івана Сірка, запорізьке Євангеліє” тощо [115, с. 119].

На основі доповідних записок - та індивідуального опитування окремих працівників евакуйованих музеїв виявилось, що порядок евакуації музейних цінностей виконувався деякими з них злочинно-необережно. Це призвело до втрати ряду творів і багаточисленних пошкоджень цінностей. Крім того, з Полтавського і Харківського музеїв ряд скринь (кількість важко встановити) разом з керівництвом цих музеїв так і не прибули в Уфу [117, арк. 11-12].

Сьогодні реліквії українського народу розпайовано між Третьяковською галереєю у Москві, Ермітажем та Російським музеєм у

Санкт-Петербурзі, Новгородським музеєм-заповідником. У 1939 році на виставку до Ермітажу із Львівського історичного музею вилучено речі із всесвітньовідомих унікальних Михайлівських скарбів 1878-1896 років. Доля їх не відома до цього часу [120, с. 149]. Одні із працівників Львівського історичного музею знайшов рештки спалених пергаментованих карток з хроніки, яка походить з XVI століття. Це сталося під час відступу Червоної армії зі Львова [39, с. 237].

Таким чином на підставі досліджених документів безсумнівно можна стверджувати, що значних збитків історичним та культурним цінностям українських музеїв і картинних галерей завдано внаслідок евакуації їх у східні області СРСР. Вражає і той факт, що частина евакуйованих музейних фондів, і недоставлена до місця призначення. Результати аналізу стану збереження пам'яток України в період евакуації свідчать, що далеко не завжди вони перебували в належній безпеці, чималим числом претендентів з місцевих музеїв привласнено привезені речі.

Отже, евакуація та реевакуація музейних колекцій завдала незворотніх втрат. Усі музейні цінності, знищені під час евакуації, неможливо відновити, але потрібно докласти максимум зусиль, і, головне на державному рівні, для повернення в Україну експонатів, які досі знаходяться на території колишнього Радянського Союзу.

3.2. МАТЕРІАЛЬНІ І МОРАЛЬНІ ЗБИТКИ МУЗЕЇВ І КАРТИННИХ ГАЛЕРЕЙ ВНАСЛІДОК НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Безпрецедентність втрат історико-культурних цінностей України зумовлена не лише стихійними наслідками бойових дій, між наймогутнішими в історії людства тоталітарними імперськими режимами, але і їх цілеспрямованої політики пограбування і варварського знищення національних надбань. “Ніякі історичні та культурні цінності на сході не

мають значення”- сумно-відома фраза з наказу командуючого шостою армією вермахта фон Рейхенау повною мірою характеризує ставлення німецької армії та її союзників до об’єктів культури. “Ми варвари і ми хочемо бути варварами. Це почесне звання”, - говорив А.Гітлер. “Коли я чую слово “культура, я хапаюсь за пістолет”, - казав Геббельс. “Я надіюся грабувати і грабувати ефективно”, - заявив Герінг [6, с. 5].

У численному реєстрі втрат значний перелік складають музейні цінності, знищені або вилучені з України за період війни. Масштаби та характер втрат українських музеїв та картинних галерей потребують застосування усіх можливих засобів з пошуку та повернення культурних цінностей в Україну. Однак ця праця пов’язана вирішенням з комплексу проблем які внутрішнього та зовнішнього характеру. Це, перш за все, облік реальних втрат історико-культурних цінностей та складання їх детальних каталогів, вивчення обставин відчуження та шляхів міграції, встановлення місць перебування (точних або орієнтованих); всебічний аналіз правових проблем і механізмів реституції (повернення, відшкодування); вирішення питань повернення втрачених культурних цінностей на основі міждержавних за перемовин участі за усіх зацікавлених сторін [121, с.57].

За роки існування Радянського Союзу жодна з кампаній з обліку збитків, заподіяних історико-культурним цінностям СРСР, у тому числі України, так і не була доведена до логічного завершення. Результатом цього є той факт, що й досі відсутній реєстр втрат українських музеїв і картинних галерей, хоча від часу завершення Другої світової війни минуло вже більше півстоліття [122, с. 35].

У процесі дослідження збитків, заподіяних війною українській культурі, масштаби цих втрат постійно уточнюються, маючи стійку тенденцію до зростання. Так, за першими офіційними повоєнними даними, з музеїв України було вивезено понад 40000 експонатів [115, с.112]. За даними Міністерства культури колишнього СРСР, отриманими на початку 90-х років, на основі аналізу матеріалів Надзвичайної комісії з виявлення та

розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників, лише з 15 музеїв України було вивезено 240693 експонати [115, с. 112]. А разом з відомостями з 6-ти музеїв Криму загальні втрати музейного фонду в сучасних територіальних межах України з 21 музею склали 283782 експонати [115, с.112]. Робота над уточненням втрат музеїв України за період війни триває. Проте, вже сьогодні, враховуючи, що в 1940 році на території нашої держави діяло 174 музеї (без Криму), з повною впевненістю можна стверджувати про катастрофічні наслідки цієї страшної події в історії людства для історико-культурної спадщини українського народу.

В основу роботи з реєстрації та документування втрат національних історико-культурних цінностей покладено оброблення та аналіз широкого масиву архівних документів. Це – матеріали Надзвичайної державної Української республіканської та обласних комісій зі встановлення збитків, завданих війною, Комісії з питань історії Другої світової війни: акти, доповідні записки, інвентарні списки, складені радянськими установами напередодні, в період та після війни, документальні матеріали німецьких військових відомств та окупаційних адміністрацій, органів самоврядування на окупованій території.

Більшість закладів культури, пошкоджених в період війни, не мають списків втрачених цінностей. В багатьох музеях втрачено довоєнні каталоги, інвентарні книги та описи, документи довоєнного та воєнного періоду, що значною мірою ускладнює документування втрат. З другого боку, наявні списки втрат, недостатньо повно віддзеркалюють їх характер, потребують суттєвих уточнень, бо складались переважно у 1944-1945 роках надзвичайно спішному порядку, одразу після визволення населених пунктів від окупантів, зазвичай в умовах відсутності будь-яких довоєнних реєстрів та каталогів [115, с. 113].

Та було б необачним спрощенням подавати політику німецьких окупантів стосовно історико-українських культурних цінностей лише як руйнівну, як акт вандалізму. Ставлячись загалом із зневагою, до української

культури, нацисти, водночас, виявляли особливу зацікавленість у її шедеврах, і не приховували своїх переконань, що цінності культури українцям ні до чого, і, що місце цих пам'яток, у Німеччині. І якщо до школи або кінотеатру вони ставились байдуже, використовуючи їх, у кращому разі, як казарми або казино, то до музеїв і картинних галерей виявляли підвищений, хоч і специфічний інтерес. Причому інтерес цей був глибокий, продуманий, спланований і прорахований буквально у деталях, викладений у спеціальних інструкціях, довідниках, розшукових виданнях (наприклад, довідники “Музеї Києва у радянський час” і “Музейна справа в СРСР”), (сформовано і спеціальний апарат для виявлення, вивчення та вилучення культурних цінностей, які оголошувалися “трофейними” [76, с. 16].

Крім різних нацистських відомств, котрі займалися вилученням і вивезенням музейних мистецьких цінностей, створено і румунською окупаційною владою спеціальний апарат для пограбування культурно-освітніх і наукових установ - так звані “трофейні комісії”. Вони підпорковувались “Організації - І” - органу, що мав розгорнуту мережу агентів і виконував різноманітні функції. Діяльність цього органу регулювалася відповідною постановою, в якій у пункті про твори мистецтва, зокрема, записано таке: “Твори мистецтва й художні цінності треба збирати по можливості таємно, не привертаючи уваги. Бажано, щоб картини вилучалися з рамами, якщо це не можливо, то слід вирізати з рам безпечним лезом і згортати у трубку. Твори мистецтва і національні цінності потрібно вивозити тільки румунськими санітарними поїздами у пункти, вказані генштабом. Категорично заборонялося вживати слова “захоплено” і “вкрадено”. Висновки у рапортах формулювати таким чином: “Організація І (по Одесі, на Донці, у Криму). Організували 12 гармат калібру 123, 20 кулеметів, 15 мінометів тощо” [123, арк.42-49].

Вже за наявності такого розгалуженого і кваліфікованого апарату можна судити про велетенські масштаби грабунку, піднесеного на рівень “державних інтересів”. І не тільки “апаратники” Розенберга чи Ріббентропа

брали участь у цих мародерських операціях, а й, дивлячись на своїх “шефів”, привласнювали цінності і рядові солдати. Але, якщо міністри, губернатори, генерали прибирали до своїх рук найцінніші колекції, то втягнуті у піратський розподіл “трофеїв” виконавці задовольнялися музейними “дрібничками”, яким, проте, часто також не було ціни.

А увінчував цю гігантську піраміду хижаків сам “фюрер”. Адольф Гітлер, замолоду художник-невдаха, планував спорудити у рідному місті Лінці (Австрія) помпезну галерею - “Музей фюрера”. Тому за його завданням директор Дрезденської картинної галереї Г.Поссе відбирав для цього музею найкращі картини з числа викрадених у чужих музеях, у тому числі України. Таку грабіжницьку акцію нацистів у літературі інколи умовно називають “акцією Лінц” [61, с. 16].

Не завдаючи собі клопоту юридичним обґрунтуванням грабіжницьких акцій, нацистські провідники подбали і про ідеологічні “аргументи” на підтвердження її “законності”. Якийсь доктор Бергер, з оперативного штабу Розенберга, так обґрунтував це: “У боротьбі проти німецького народу євреї використовують усе, що мають. Але на відміну від боротьби, що ведеться на полях битв, це не кров, а гроші. Картина Рембрандта, котрою вони володіють сьогодні, - це є практично можливість фінансувати антинімецьку боротьбу завтра. Тому картина є таким часто військовим спорядженням, як і зброя, використана солдатом у бою”. Зрозуміло, що таке “обґрунтування” розв’язувало будь-яку хижачку ініціативу [61, с. 16-17].

Безпрецедентний грабунок шедеврів українських музеїв і картинних галерей легалізовано спеціальним розпорядженням начальника фронтового оперативного тилу “Південь” від 24 серпня 1941 року (на той час це був вищий військовий чин на окупованій території України), в якому однозначно зазначалося, що у питанні використання творів мистецтва, “котрі були чи будуть реквізовані” на території, зайнятій німецькими військами, “німецька сторона у будь-якому разі користується пріоритетним правом розв’язання цього питання”. Нацистські фахівці із штабу Розенберга підкреслювали

“велике значення музеїв Києва для Сходу, оскільки вони є єдино крупними музеями Радянського Союзу, що потрапили до рук німців у стані відносного збереження, незважаючи на евакуацію мистецьких творів”. Але визнання нацистами унікальності київських музеїв аж ніяк не означало дбайливого до них ставлення з боку німецько-фашистських окупантів. У київських музеях “паслися” одразу обидві гітлерівські служби - Оперативний штаб рейхслейтера Розенберга і батальйон Ріббентропа, які здійснювали широкомасштабну мародерську операцію “Лінц” [85, с. 37-38].

Трагічною склалася доля музейних зібрань столиці України. Нищівної руйнації від нацистської навали зазнала унікальна пам'ятка культури світового значення – Києво-Печерська лавра, що була заснована в середині XI ст. і протягом дев'яти століть зберігала та збагачувала скарбницю історії культури нашого народу [124, с. 161].

У жовтні-грудні 1941 року критими автомашинами, під покровом темряви, німці вивезли з Києво-Печерського заповідника найцінніші з експонатів. Так, з Лаври зник весь відділ давньої зброї, що нараховував до 4000 експонатів [125, арк. 171]. Серед них були унікальні речі, наприклад, шабля польського короля Стефана Баторія, вітрина запорозької зброї, оригінали грамот українських гетьманів, акти XV - XVII ст., давні рукописи наукових праць, нумізматична колекція й інших. Було пограбовано Лаврський музей історії архітектури, котрий відтворював історію розвитку будівельного мистецтва від печерних жител кам'яного віку, до споруд давньоруської архітектури. Прихоплено нацистськими окупантами й дуже рідкісні примірники найцінніших середньовічних книг, збірку унікальних гравюр. Усе це нагромаджене цілими поколіннями українських колекціонерів-подвижників за якісь лічені тижні зникло у бездонних сейфах і сховищах нацистських грабіжників.

З листопада 1941 року висаджено в повітря унікальну споруду, перлину давньоруського зодчества – Успенський собор, збудований в 1075-1089 роках Великим князем Святославом і розписаний в 1897 році художником

В.В.Верещагінім. З Успенського собору Києво-Печерської лаври окупанти вивезли у Німеччину більше 20 срібних риз, срібні царські врата, срібні масивні дошки на алтарі, декілька євангелій в срібних оправах, три срібні гробниці, лаврську збірку тканин та парчі, що нараховувала понад 2000 рідкісних і цінних зразків з дарчими записами царів і гетьманів, цінні матеріали археологічних розкопок [125, арк.171-173].

На протязі кількох епох створювалися багатющі колекції Київського державного історичного музею. Зрештою, напередодні Другої світової війни, він став центральним в Україні сховищем історичних та археологічних пам'яток і посідав третє місце серед музеїв Радянського Союзу за багатством і науковою цінністю своїх фондів. Для планомірного вивезення в Німеччину музейних фондів до музею прибув німецький доктор археології Грімм - музейний працівник з міста Голле, а згодом його замінив новий німецький керівник професор Штампфус [125, арк.79]. Кращі унікальні речі паковувались в скрині і направлялися до рейху під виглядом "збереження" музейних експонатів від можливого бомбардування. Таким чином, були вивезено до Німеччини колекції з палеоліту, неоліту, Трипільської культури і епохи міді та бронзи, скіфські колекції музею, зброю, кераміку, побутові речі з відділу грецьких причорноморських колоній - кіпрську кераміку - біля 5000 експонатів [125, арк. 79-80], кераміку з Ольвії, вивезли матеріали з відділу "Київська Русь", в числі їх такі унікальні речі, як запрестольний хрест X ст., десятичної церкви, зразки з гербом Рюриковичів та інші цінні експонати. Втрати цих збірок становлять для науки і українського народу неоціненні збитки. Німецькі керівники не забували і про свої особисті інтереси. Так, професор Штампфус, окремі ящики з експонатами, відправляв у Німеччину, адресуючи їх своїй дружині. Доктор Грімм мав дещо інше уподобання: він подарував найцінніше намисто зі скіфських могил генерал-комісару Магунія, а до себе в квартиру перевіз музейні меблі. А тим часом підлеглі нацистських учених-музеєзнавців виколупували зі стін музею і привласнювали барельєфи XII ст. [125, арк. 79-83].

Останню партію колекцій історичного музею вивезено вже перед самим визволенням Києва до Кракова у супроводі колишніх співробітників цього музею-Курінного та Козловського. Прибулий у Краків вантаж розміщено у місцевому Археологічному музеї із зазначенням про можливе майбутнє транспортування колекцій до Ратибора [125, арк. 135-136].

Окупанти під керівництвом доктора Вінтера, його заступника доктора Венцинга, доктора Розпамфа і художника Клейна вивозили в Німеччину майже всі експонати з музею західноєвропейського і східного мистецтва, залишивши лише декілька великих полотен [127, арк.7].

На засіданні від 10 червня 1942 року з заступником генерал-комісара фон Бюнау і керівником відділу культури партай-генесом Рейнхардом, в присутності керівників робочої групи “Вест-Україна” айнцацштабу рейхслейтера Розенберга партайгеносе Рудольф мова йшла про передання картин з фондів музею німецьким установам. У музеї західноєвропейського мистецтва з’явилися архітектор Бар і художник Тессин, спеціально направлені рейхскомісаром з Рівного із завданням вибрати з музею картини для квартири рейхскомісара. В результаті відібрано з галереї 7 картин, які склали кращі полотна музею. Згодом вибрано ще 17 картин із запасників. Серед них цінна картина XVII ст., Паламадес, 2 іспансько-мавританських тарелі XVI ст. [128, арк. 46], 2 липня 1942 року майор фон Альфенслебен вилучив 10 гарних великоформатних полотен з фондів музею західноєвропейського мистецтва для прикрашення приватної квартири і службової резиденції начальника військ СС і поліції на півдні Росії обергрупенфюрера Прютцмана. 3 липня 1942 року рейхскомісар особисто відвідав музей і за декілька годин вилучив 15 [128, арк.47-50] цінних творів для прикраси своєї квартири і службових приміщень в м.Рівному. Виходячи з політичних міркувань, він висловлювався проти зберігання і підтримування порядку в музеях Києва. На його думку несприятливим демонструвати німцям, які ще до світової війни в Росії були люди, що володіли художнім смаком і створювали визначні зібрання творів мистецтва [128, арк. 46-53].

Багато років не викликало сумніву, що звіт про пограбовані і втрачені музейні експонати, який складено по гарячих слідах у кінці 1944 року і надіслано до Управління образотворчих мистецтв при Раді Міністрів СРСР, відповідає дійсності. Однак після копіткої роботи встановлено, що втрати, яких зазнав музей під час тимчасової окупації міста, набагато перевищують попередні дані і, замість 364 живописних творів, становлять 520 картин, 1199 творів скульптури і ужиткового мистецтва, 24500 графічних творів - всього 28219 одиниць. У 1998 році складено каталог творів західноєвропейського живопису, втрачених в період Другої світової війни [129, с. 10-11].

До із важливих завдань належить пошук документів, які б свідчили, що музей втратив експонати внаслідок пограбування його окупантами, а не під час безвладдя у перехідні періоди воєнного лихоліття. В перші дні війни понад двісті живописних полотен і частково творів ужиткового мистецтва було вилучено із музею для прикрашання приміщень вищих військових чинів і посадових осіб гебітскомісаріату. Решта згодом продемонстровано в експозиції для нацистських офіцерів і солдатів.

У вересні 1943 року окупанти вже готували музейні цінності до вивезення на Захід. За донесеннями керівнику крайового управління архівів, бібліотек і музеїв доктору Георгу Вінтеру, з музею вивезено 22 скрині з картинами, 36 папок [130, с. 22] з гравюрами, окремо 21 гравюру і один сувій [130, с.22]. Доля творів ужиткового мистецтва – невідома. Щодо гравюри, то також немає можливості точно встановити кількість аркушів, вивезених у 36 папках, але можна стверджувати, що це була краща частина збірки з творами таких видатних німецьких майстрів графіки XV ст., як Альтдортер і Дюрер та провідних майстрів італійського Відродження [130, с. 22-23].

З Київського музею українського мистецтва, котрий нараховував 41 тис.експонатів, у відділі народного мистецтва залишилось лише 1900. Вивезено з Києва у Німеччину український посуд XVIII - XIX - початку XX ст., в тому числі і зразки робіт великих майстрів Ф.Лавренюка, А.Гончара, Панасюка та багато інших. Нацистські окупанти вивезли роботи гончара

Бахметюка пограбували багатющу колекцію вишивок XVIII - XX ст I. колекції народного одягу і велику колекцію писанок, 11420 експонатів [131, арк. 59-60] з художньо-промислового відділу, в тому числі [131, арк. 60-61] колекцію фаянса Києво-Межигірської фабрики 1780-1798 років, 5384 предмети живопису, графіки, скульптури художників О.Мурашко, Н.Мурашко, Бурачека, Пимоненка, Яровського, Левченка, Яремичи та інших. Вивезено також цінні музейні меблі. Доктором Лесле, котрий працював в архівному управлінні, вивізено, наприклад, гарнітур із червоного дерева першої половини XIX ст., оббитий французьким гобеленом; доктором Георгом Вінтером - позолочені стільці, оббиті срібною парчею і вишивкою [131, арк.60-63].

У листопаді 1941 року нацистські окупанти пограбувати один з кращих музейних закладів України - Київський музей російського мистецтва. В приміщеннях музею залишилися неевакуйованими понад 60 картин, що становили значну цінність і, як відзначалося у довідці німецького фахівця, “могли дати досить чітке уявлення про розвиток мистецтва в Росії” [128, арк.31]. Нацистське командування встановило в музеї, вартюх і призначило також директора музею), що була неперевершеного знавця російського образотворчого мистецтва, зокрема, живопису П.А.Кульженко (Голубкову). Вона займалася не тільки суто адміністративними справами, а й читала лекції для німецьких військовослужбовців. Так само із знанням справи “забезпечувала” директриса вивезення нацистами, перед вступом до м.Києва радянських військ, майже 1,5 тис.експонатів [132] - 900 старовинних ікон, творів живопису XVIII - XIX століть, картин і акварелей Соколова, Айвазовського, Бенда, Флавицького, Петрова-Водкіна (всього 98 скринь) [132]. У спустошених залах музею залишилася лише мармурова статуя “Нестор-літописець” роботи М.Антокольського. Востаннє майно київського музею, як і саму Кульженко, бачили у замку Вільденгоф на околиці Кенігсберга у грудні 1944 року [132]. Від цього часу сліди музейних скарбів

загубилися. Що ж до П.А.Кульженко, то її в Німеччині було заарештовано органами державної безпеки і засуджено за співпрацю з окупантами.

Коли 5 вересня 1943 року спалено і зірвано Київський державний університет ім.Т.Шевченка, заснований у 1834 році, у вогні атрачено зоологічний музей університету, який нараховував понад 2 млн.екземплярів експонатів, і цілий ряд інших музеїв, наприклад, зооанатомічний, анатомічний, ботанічний, загальної біології, мінералогії, палеонтології, петрографії [125, арк.169].

Предмети художнього мистецтва вивезено, в основному, безпосередньо до Німеччини, де одним з найбільших сховищ творів живопису був замок Буксхайм [133], який знаходився на півдні Німеччини.

У вересні 1944 року в Східній Пруссії рейхскомісар України розмістив вивезені з Києва живописні полотна і предмети мистецтва в маєтку Ріхау під Велау та в маєтку Вільденхоф графа Шверіна.[133]. Зібрана колекція з київських музеїв складалася з колекції ікон XIV - XVIII ст. , з Російського музею Києва, творів відомих майстрів німецької, італійської та нідерландської шкіл, з Київського музею західного та східного мистецтва, а також робіт кращих російських художників XVIII - XIX ст. Відомо, що цією колекцією зацікавився А.Гітлер, який особисто ознайомився із списком обсягом понад 40 аркушів, складеним досить грамотно, із зазначенням інвентарного номера, автора, назви предмета, часу створення, школи, техніки та розміру. Відомо, що кращі предмети мистецтва, вивезені співробітниками айнзацштабу з окупованих східних областей, часто передавалися для поповнення колекцій найвищих керівників рейху-фюрера, Герінга [133].

Крім айнзацштабу рейхслейтера Розенберга на території України під час окупації діяли інші нацистські організації, що масово вивозили з музеїв до Німеччини окремі експонати та колекції. Серед них були воєнізовані геологічні груп СС, діяльність яких здійснювалась незалежно від оперативного штабу Розенберга, в основному на території України.

Керівником цих груп призначено унтерштурмфюрера СС Йордана.[126, с. 136].

У компетенцію цих груп входило збирання та вивезення геологічних, археологічних колекцій та літератури з музеїв. Наприклад, з Лаври ними було вивезено книгу німецького пастора Гербінія, видану у 1675 році “Релігійні київські підземелля” (Joh/Gerbini “Das unterirdische Kiew”), з вмістом одного з найдавніших планів печер Києво-Печерської лаври. Після закінчення війни ця книга так і не повернулася до Києва. Геологічними групами СС також вивезено колекції викопаних решток з Київського зоологічного музею, музеїв Криму, археологічні знахідки і література з інших музеїв. Всі предмети, які були вивезені з теренів нашої землі геологічними групами, за розпорядженням рейхсфюрера СС Гімлера, зберігалися у школі СС “Дім Ведельсбург” під Падерборном [126, с. 136-137].

За період Другої світової війни зазнав значних втрат Харківський художній музей - один з найбільш потерпілих від нацистів музей не тільки України, а й всього колишнього Союзу (довоєнна назва - Українська картинна галерея). До війни вона успадкувала колекції декількох музеїв Харкова, (з 75000 експонатів втрати становили понад 70000). Це іконопис XV - XVIII ст., живопис і графіка Нідерландів, Італії, Фландрії, Німеччини, Іспанії, Франції XVI - XIX ст., більше 20000 творів декоративно-ужиткового мистецтва: меблі, парцеляна, бронза, килими, вишивки і т.ін. Вивозив колекцію в декілька прийомів штаб рейхслейтера Розенберга. У вересні 1943 року професором Пфайффером з музею вилучено для вивезення в Рівне, 96 українських, 185 західноєвропейських картин, 12 штук гравюр на дереві і на міді, 25 килимів та гобеленів. Саму галерею, з залишками експонатів, спалено [134, арк.102]. У 1944 році складено списки найбільш цінних експонатів, втрачених під час війни. Серед них картини таких відомих майстрів - Айвазовського, Рєпіна, багато робіт Полєнова, Шишкіна та ін. Ці твори розпайовано по спецховищах, приватних колекціях, різних музеях [135].

Зазнав втрат в період окупації і Державний музей українського мистецтва у м.Харкові. Вибір та пакування експонатів музею проведено двома працівниками Мюнхенської Пінакотеки та Берлінського музею, які насамперед вибирали кращі твори російського та західноєвропейського мистецтва. Згодом вивезено твори українських художників С.Васильківського, М.Беркоса, О.Левченка, а в останні дні окупації – майже всі найбільш цінні експонати. Науковий співробітник музею Губа згадував, що вивезено такі твори, як “Молебінь під час посухи” Г.Мясоєдова, “Селянин” С.Іванова та велика кількість ікон [136, арк.7]. Значних збитків і завдано музею анатомії людини Харківського університету. Виявити розміри пограбування не вдалося через втрату старих інвентарних списків. Всі музейні меблі забрано для військової лікарні [137, арк.281].

Заслуговують уваги збитки, яких заподіяла ворожа окупація Харкова народним художникам. У майстра кольорового офорту В.Ф.Мироненка зникли мистецькі твори, серед яких 20 офортних кліше, виготовлених ним для видання альбому “Пейзажі України”. А.Й.Страховим втрачено пейзажі Криму, акварельні замальовки під час подорожей по Туреччині на суму 37 тис.500 крб., а також втрачені оригальні графічні роботи на 81 тис.крб., скульптурні - на 520 тис.карбованців [138, с.100].У числі останніх - моделі пам'ятника (1-й і 2-й варіанти) Т.Г.Шевченку. Не менших збитків зазнали і заслужені діячі мистецтва. У С.Ф.Бесєдіна зникли картини олією, ескізи та малюнки на 700 тис.крб. [138, с. 100]; у О.М.Довгаля -портрети, гравюри, естампи, плакати, книжкова графіка на 280 тис.крб., картини олією про життя Т.Г.Шевченка на 40 тис.крб. [138, с.100]; у Д.П.Овчаренка - ескізи театральних костюмів на 100 тис.крб., етюди та малюнки на 90 тис.крб. І.М.Шульга втратив художні твори на суму 560 тис.крб., зокрема видатних діячів української культури, картину олією “Рибалки”, а також пошкоджено ряд полотен на сумму 390 тис.крб. [138, с.100], зокрема картини “Присяга Богдана Хмельницького”, “Пісня запорожців”. Втрачено сімейні реліквії, що переходили з покоління в покоління: антикварні бронзові і фарфорові

статуетки, старовинний фарфоровий посуд-сервізи з позотолю – роботи російських, французьких, чеських і японських майстрів.

Втрачено оригінальні твори графіків В.Г.Аверіна, Б.П.Бланка, Г.А.Бондаренка, Й.А.Дайця, А.М.Перешкольника, М.З.Фрадкіна, живописців і графіків Г.Б.Берковича, Д.М.Шавикіна, художників театру М.М.Калашникова, Н.Ф.Соболя, художника театру і графіка Г.А.Цапка, скульпторів П.М. Бондаря, О.М.Кудрявцевої, Й.Л.Рика. Крім власних творів, Г.А.Цапко втратив й цінні зібрання зі своєї приватної колекції, в їх числі - рідкісні ікони XVII ст. “Сорок мучеників” (70x40, дошка) та XVIII ст. “Мати Божа” (39x28, дошка), “Притча про блудного сина” (37x24, дошка), роботи відомих художників: О.Г.Брюллова “Портрет старої жінки”, М.Б.Бураченка “Канів” [138, с. 100-101].

Дніпропетровський історичний музей ім.Д.І.Яворницького – один з найбільших музеїв України, скарбниця багатьох реліквій української та світової історії. На початку Другої світової війни фонди музею налічували 84000 експонатів [59, с.138]. За період війни було знищено 52000 експонатів [59, с.138]. Серед них колекція пам’яток історії та культури запорізького козацтва, етнографічні, нумізматичні колекції, зібрання рідкісних книг і документів. Усі разом і кожний експонат зокрема, як люди, мають свою долю. Серед усього історичного багатства, вивезеного німецькими військами у 1942 році, був у скарбниці музею один експонат з цікавою історією, сторінки якої пов’язані з життям відомих скульпторів, митців, поетів, істориків, царів,- долею усього міста Катеринослава. Це скульптура Катерини II з міді - праця талановитих берлінських майстрів Меєра, Маукіша та Мельцера, що створили її у 1788 році на замовлення купця О.М.Гончарова - прадіда дружини О.С.Пушкіна. Подальша доля скульптури Катерини II невідома [59, с. 138].

Директор Дніпропетровського державного художнього музею Скрипник, згідно із вказівкою заступника голови комітету у справах мистецтв УРСР Р.О.Пашенка від 5 липня 1948 року, надіслав списки

музейних цінностей, які примусово вивезено нацистськими окупантами. Списки складено з використанням німецькою документацією, а також за свідченнями людей, присутніх під час вивезення цих цінностей. Точний маршрут напрямку і адреса місця призначення вивезених цінностей в Німеччину невідома. Напрямок був приблизно на Львів-Краків, Варшава-Лодзь. Серед них-картини Федерса “Яблуня в цвіті”, “Лісова дорога”, Дауфмана “Туалет Венери”, Головова “Кримська дорога” Пимоненка “Дівчина”, Шильдера “Роца”, а також значна кількість скульптур. Списки вивезених експонатів складено на 12-ти аркушах [139, арк. 2-3].

7 березня 1942 року опубліковано лист про отримання майна із Дніпропетровського художнього музею, представником німецької окупаційної влади. Серед отриманих предметів, 7 гарнітурів меблів, -стиль “модерн”, картини Володимирського “На Волині”, Лупола “Селяни”, Орановського “Яхта в бурю”, Федоровича “В листях”, Крижицького “Східний ринок”, Ендогурова “Водопад”, Гефнера “На фонтані”, Любимова “Завод”, Біліша “У літньому саду”, Радимова “Етюд”, Дернова “Етюд” [140, арк.70]. За період окупації з Дніпропетровського художнього музею, втрачено 1149 експонатів [141, арк. 203].

Чернігівський історичний музей за роки війни теж зазнав значних збитків. У зібранні музею найціннішими були українські старожитності, архіви та портрети козацької старшини XVII - XVIII ст., а також колекції картин відомих живописців [142, арк.9]. Майно Чернігівського державного історичного музею знищено нацистськими окупантами під час нальоту німецької авіації перед взяттям Чернігова в серпні 1941 року і фашистським в період окупації внаслідок розкрадання німцями історико-культурних цінностей музею. Втрачено матеріали археологічних розкопок на Чернігівщині, проведених Д.Самоквасовим, Ф.Волковим у кількості 1200 експонатів, 300 експонатів стильних меблів, 3000 одиниць з колекції фарфору, [143, арк. 178] фаянсу і скла, серед яких зразки гутного скла України XVII-XVIII ст., вироби Києво-Межигірського фаянсового заводу,

художній фарфор і фаянс заводів Росії, Західної Європи, країн Сходу, а також 1500 картин, портретів, етюдів, ескізів, 100 гравюр, 200 скульптур, 2500 ікон [143, арк. 178], фреска - Текли – унікалом XI ст., з Чернігівського Спаського собору, 1500 зразків української та російської кераміки, майже 500 експонатів холодної та вогнепальної зброї XVI - XVIII ст. [143, арк. 179], до 500 одиниць різних історико-побутових речей XV - XX ст. У цей же період зникли облікові книги і зараз визначити за списками втрати музейних фондів, надзвичайно важко. [143, арк.178-179]. Від часу закінчення війни з Німеччини у 1947 році повернуто лише 21 експонат [144, с. 33].

8 квітня 1944 року складено акт про знищення Полтавського державного історико-краєзнавчого музею. В перші дні після захоплення німцями Полтави фашистські війська 18-20 вересня 1941 року у музеї розбили і знищили експонати революції 1905 року. В ті ж дні пограбовано колекції боспорських і бактерійських монет. Тоді ж розпочато грабунок і іншого характеру - бралось під розписку килими, картини, меблі, скульптури тощо, та не повертало. У цьому відношенні особливо відзначились генерал Лонінг і перший заступник гібетскомісара Руж.

Проявив себе ще в одному відношенні зондерфюрер Бек з “Пропаганда Абтейлунг 4” [145, арк. 21-26], котрий скринями відсилав у Німеччину все. 19 і 20 вересня 1943 року здійснено тотальний грабунок музею. Нацисти під’їжджали автомашинами і вантажили в них старовинну зброю, старовинну різьбу на дереві. 21 вересня в музей ввійшло група з 40 окупантів [145, арк. 23-30] і почала руйнувати те, що залишилось, а о другій годині дня підпалила, будівлю музею, яка була унікальним художнім витвором архітектури, збудовану в українському стилі і розписана на простинках були розписані за ескізами українських художників. В головному залі знищено три великих піаніно, роботи Васильковського: “Вибори полковника Пушкаря на Спаській площі”, “Козак Голота і татари”, “Рамадановський шлях”.

За розпорядженням музейного інспектора Штамфуса (Київ) вивезено в Німеччину цінні експонати археологічних розкопок слов'янської старини, картини, історичні пам'ятники і українські вишивки.

У вогні втрачено знамена Петра I з поля битви в 1709 році, мідна гравюра Полтавської битви, портрет Леонтія Кочубея (кінця XVIIст.). Повністю знищено кабінети М.Гоголя, І.Котляревського, П.Мирного, В.Тесленка. Потрощено і розграбовані відступаючими німецькими частинами експонати з фарфору 300 штук, дерев'яних виробів - 600, гончарних експонатів - 3000, вишивок на полотні та шовку - 300, виробів зі скла - 500, українського одягу і взуття - 75, холодної та вогнепальної зброї - 500 екземплярів, біля 500 ікон та іншого церковного майна. Вивезено в Німеччину близько 35000 експонатів [145, арк. 22-38]. Встановити всю кількість експонатів неможливо, значну частину їх спалено і знищено.

13 березня 1945 року директор Полтавського художнього музею Горобець надіслав Пашенку листа із списками цінностей вивезених німцями з музею і тих, що загинули під час пожежі.

Які саме картини були вивезені, точно встановити не вдалось, так як відправка їх проводилась особисто тодішнім директором музею при німецько-фашистській окупації Мощенком, без присутності будь-кого із працівників музею. Не можливо встановити і маршрут вивезених музейних цінностей.

Деякі картини, як наприклад, "В небесах" – художник Ярошенко, декілька картин італійської школи, за свідченнями очевидців, вирізано з рам і викрадено німецькими офіцерами та солдатами.

Перед пожежею, за свідченням очевидців, в музеї залишилося багато полотен, в тому числі художника М'ясоєдова - "Амазонки", "Похід Аргонавтів", "Битва амазонок з кентаврами", Ярошенка - "Іуда", "Причини невідомі", "Сплячий малюк", "Дівчинка з іграшками", "Портрет Михайловського", "Портрет матері", "Невський проспект" тощо.

Залишилось також багато робіт італійської та голандської школи, деякі роботи Полтавських художників Розенбаума, Цисса, Горобця, Орлова.

У музеї загинуло живопису (масло, акварель) - 1540 експонатів, іконописання - 1895, графіки (гравюри, малюнки) - 1656, скульптур - 174, народної творчості (килими, плахти, вишивки) - 1697, народної кераміки - 1424, різьба на дереві - 3419, колекція писанок - 2000, фарфори-фаянс - 1200, скло-кришталь - 355, художні тканини (парча, шовк, гобелен) - 4267, художні меблі (різні стилі) - 144, у бібліотеці музею загинуло 5 тис. томів книг [139, арк. 232-233].

За роки Другої світової війни зазнав неповторних збитків Сумський обласний художній музей. 30 вересня 1941 року, під час бомбардування німецькою авіацією була зруйнована центральна частина будівлі музею. Збережені після бомбардування експонати, були зібрані в іншому будинку, де весною 1942 року відкрили музей, що існував до 1 вересня 1943 року. В цей день, при відступі з м. Суми, німці, за розпорядженням своїх начальників: коменданта міста Дальмаєра і полковника Краузе, спалили музей. Внаслідок пожежі втрачено майже всі художні цінності, бібліотека і все майно музею.

Характеризуючи стан історико-культурних цінностей, втрачених Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час Другої світової війни, слід зазначити, що вже у перший день свого перебування у місті фашисти відкрили всі 8 ящиків [146, с. 175] з найбільш цінними експонатами, що знаходились в приміщенні костюлу, і призначалися до евакуації. Внаслідок розкрадання значна частина музейних речей зникла. Найціннішими у колекції музею у передвоєнний період були зібрання малярства та ікон. Картини передано у власність музею при його заснуванні у 1924 році з маєтків та учбових закладів графів Браницьких та з маєтку Верхівня на Сквирщині, котрий належав графам Ржевуським-Ганським.

У 1944 році, при відступі з Білої Церкви, німці розпочали вивіз музейних фондів. Перед окупацією у музеї налічувалося близько 10 тис. одиниць зберігання, а після звільнення міста залишилось 1218 експонатів

[146, с. 175]. З музею зникла більша частина зібрання польських портретів невідомих авторів XVIII ст. (портрети Владислава Ягелончика, Владислава Варменчика, Станіслава Жолковського, князя Станіслава Любомирського, Яна Замойського, князя Георга (Юрія) Себастьяна Любомирського, Станіслава Ревери Потоцького, Юрія Оссолінського, Лева Сапеги, Станіслава Залеського, Яна Швайковського); роботи французьких майстрів: “Втіха Адоніса” (невід.автор), “Дофін з собачкою” (невід.автор XVIII ст.), колекція французьких гравюр (7 од., XIX ст.), твори представників італійської школи, зокрема Дж.Белліні, крім цього, картини таких відомих майстрів, як: І.Іжакевич “Ярмарок на Україні”, М.Самокиш - колекція малюнків на козацькі теми (XIX), Бізот “Пейзаж” (XIX ст.), Г.Пілот “За чаркою” (1850 р.), Олінський “Лицар” (XIX ст.), Шароле “Воли” (XIX ст.), Паневський “Дівчина в постелі” (XIX ст.), А.Куїнджі “Вид Дніпра” (XIX ст.), Клод “Жінка за оранкою”, Саврасов “Ліс зимою”, Йордане “Портрет” та ін. [146, с. 175-176].

Зникла з музею значна частина колекцій ікон - старообрядницька ікона з Білоцерківського собору, дві ікони на камбалах. “Микола” (XVIII ст.) , “Божа Мати Бердичівська”, “Преподобний Максим-сповідник” з Преображенського собору, “Св.Архидиякон Євлампій і Св.Мучениця Катерина” (1788 р.), ікона на шкірі “Покрова” (XVIII ст.), ікона, вишита та писана на парчі тощо, [146, с. 176].

Із документальних свідчень, секретних доповідних записок і звітів “головної робочої групи України” при оперативному штабі рейхслейтера Розенберга, 8 липня 1942 року до Німеччини надіслано з музею Житомира колекцію картин (2000 полотен) [8, с. 7], серед яких дуже рідкісні твори.

З приходом у м.Рівне німецьких військ, був закритий обласний музей мистецтва, експонати якого розкрадені і відновити його повністю неможливо. Така доля спіткала і обласний історико-краєзнавчий музей. Значну частину награбованих цінностей керівники окупаційних властей привласнювали собі. В якості прикладу такого грабунку можна вказати на

пограбування історико-краєзнавчого музею, так званого, німецького окружного комісара Беєра. За свідченням директора музею М. Домбровського, окружний комісар, доктор Беєр, при поїзді в Німеччину захопив з собою понад 30 валіз з награбованими цінностями. [147, арк.39].

Друга світова війна не обминула і Херсонський історико-археологічний музей, заснований у 1890 році, деякі експонати якого безслідно зникли. Пограбування Херсонського музею проходили в три етапи: 1) в кінці листопада 1943 року, невелика частина речей була вивезена в м.Миколаїв, нібито для вивчення, серед них варязькі мечі, предмети готської кераміки, тощо; 2) в перших числах грудня 1943 року вивезено 3 ящики: кам'яні сокири, молоти, малу крем'яну зброю, античний мармур, первісну бронзу і відправлено в невідомому напрямку; 3) безпосередньо перед визволенням Херсона вивезена вся експозиція, яка залишилася. [148, арк.39].

Руйнуванню та оскверненню підлягали літературно-меморіальні музеї визначних письменників, відомих поетів, художників, вчених. Був пограбований і перетворений на облутаний колючим дротом табір музею великого Кобзаря Тараса Шевченка в Каневі, на Чернечій горі. Гібетскомісар Корсуня забрав із музею цілий ряд цінних експонатів. Після звільнення Канева був проведений опис втрат, нанесений німцями музею Т.Г.Шевченка. 12 лютого 1944 року комісія встановила, що німецько-фашистськими загарбниками знищено і розграбовано 713 музейних експонатів, в тому числі скульптурних робіт - 41, картин - 131, малюнків - 115, портретів - 164, документів - 21, фотознімків - 48, текстів - 92, дрібних речей - 41 [149]. Інший музей поета - на його батьківщині, в с.Шевченкове, - повністю знищено. Німецький комендант Полтави, перед від'їздом з міста, особисто підпалив будинок-садибу письменника – В.Г.Короленка і холоднокрівно спостерігав за пожежею, доки від пам'ятки не лишилися тільки одна стіна і фундамент. Також безжалісно були спалені літературно-меморіальний музей М.В.Гоголя у Великих Сорочинцях і будинок Л.І.Глібова в Чернігові. Були розгромлені літературно-меморіальні музеї М.М.Коцюбинського в Чернігові та Вінниці,

Юліуша Словацького в м.Кременці, П.І.Чайковського, О.С.Пушкіна в Кам'янці, що на Кіровоградщині. У Дніпропетровську будинок-музей Д.І.Яворницького перебудовано під віллу для вищих чинів, речі викинуто, інтер'єр повністю перероблено [150, с.152]. Перелік таких втрат можна було б продовжити.

На початок війни в м.Одесі було 13 музеїв, [147, арк. 120], яким нанесено німецько-румунськими окупантами незворотніх втрат. Особливо постраждали музеї: революції, історико-археологічний, художній педагогічний, природознавства, будинок-музей техніки Наркоморфлоту, музей судової експертизи, музей медицини та ін.

7 липня 1944 року складено акт “Про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками та їх спільниками”, в якому підведено підсумки втрат - 6683 речі, в тому числі фото, книги, рами, меблі на суму 25093985 крб. [119, с.166]. На 20 грудня 1944 року колекція складалася з 1778 творів [119, с. 166], основного фонду. На жаль, документи із списками втрачених творів відсутні.

Одеський Державний історичний музей, заснований у 1825 р., зазнав значних збитків ще до окупації Одеси під час бомбардування 22 липня 1941 року, коли дуже пошкоджено його будівлю і фонди. З перших днів окупації музей почав зазнавати ще більших втрат. Окремі німецькі та румунські офіцери щоденно відвідували музей і брали собі на пам'ять цінні предмети як сувеніри: теракоти, давньогрецькі і єгипетські речі з бронзи, середньовічні хрестики, запорізькі і турецькі люльки, палку О.С.Пушкіна і т.д. Окремі особи - любителі музейних цінностей-просто ламали вітрини і викрадали експонати, які були до вподоби, а один з офіцерів, який не мав можливості винести з музею картину відомого художника Крайнева “Кара-киями”, вирізав ножем полотно згорнув його в рулон і виніс. [145, арк. 83-84].

Індивідуально, фашисти почали розграбовувати музей при відступі з міста. Так, 9 квітня 1944 року офіцер німецької дирекції культури і просвітництва, назвавши себе Кайлаутом, набив свої кишені експонатами з

колекції давньоєгипетських мініатюрних жуковидних печаток “скарабіїв”, серед них особливо цінні іменні, з особистими знаками єгипетських фараонів II тисячоліття до н.е., (XVIII - XX династії), залишив розписку на німецькій мові такого змісту: “з грецького відділу і єгипетського бажано було би для мене вилучити декілька сфінксів”... [135, арк. 83-85].

З Одеського археологічного музею вивезено понад половину античних пам'яток. Слід зазначити, що після закінчення Другої світової війни частину археологічних колекцій було повернуто. Так, наприклад, як зазначив М.С.Синицин, після війни колекції з Одеського археологічного музею, які були вивезені німецькою “трофейною комісією” до Бухареста та інших міст, повернулися, але частина матеріалів депаспортизована, а значна кількість предметів була просто викрадена з музею фашистськими чиновниками та офіцерами. Частину археологічних колекцій та польової документації з розкопок Ольвії вивезли до м.Аугсбурга, звідкіля після війни їх було повернуто не повністю, у зв'язку із загибеллю під час бомбардування. [131, арк. 40]. З Одеського історико-археологічного музею, за даними Наркомату освіти України, до Румунії було вивезено колекції теракоти, римського скла, виробів з мармуру та бронзи, старовинну зброю, кераміку, нумізматичні колекції, фонд рукописів тощо. Біля 60 тис. експонатів [115, с.166] німецько-румунські війська вивезли з Чернівецького краєзнавчого музею. Серед них були цінні археологічні матеріали, фонд нумізматичного відділу, старовинна холодна зброя, картини і портрети, стародруки та ін. [115, с. 116].

У роки окупації пограбовано Кримський краєзнавчий музей. Археологічна колекція музею, яку вивезли до Армавіра в 1941 році, пограбовано нацистами (представниками СС, ученим-етнографом із Віденського музею, відомством Розенберга). У лютому 1944 року археологічні експонати вилучено проф. Штампфусом і перевезено до Кракова [152, с. 168].

25 червня 1941 року було окуповано м.Луцьк. На початку липня ворог захопив усю Волинь. За таких обставин радянська адміністрація не встигла

організувати евакуацію експонатів Волинського краєзнавчого музею, як і практично всіх музейних установ західних областей України. Після вступу німецьких військ до міста, музей деякий час перебував у бездоглядному стані. 15 серпня 1941 року на посаду директора музею було призначено Володимира Чубинського. 2 листопада, після відповідної реорганізації експозиційної структури, відбулося відкриття музею. [40, с. 16].

1 вересня 1942 року міська управа Луцька вирішила взяти Волинський краєзнавчий музей під свою опіку. Відтоді музей став працювати регулярно: був відкритий для відвідувачів щодня від 10 до 15 години, а в недільні і святкові дні - від 12 до 15 години. Вівся облік відвідувачів, кількість яких потроху збільшувалась. Якщо раніше тут бували здебільшого поодинокі відвідувачі, то згодом стали прибувати невеликі групи. За офіційними відомостями, з 1 вересня 1942 по 31 січня 1943 року, тут побувало 1830 відвідувачів, найбільше (480) - у грудні.

До важливих завдань працівників музею відносилось збереження історичних цінностей. Ще в перші дні фашистської окупації частину раритетів вилучено з експозиції та перенесено до потаємних місць.

Однак без втрат не обходилося. В архівних документах зберігаються згадки про акти і протоколи перевірок та інвентаризації музейного майна в окупаційний період від 8 червня й 13 вересня 1942 року, 27 й 30 липня 1943 року. В них зафіксовано зникнення двох золотих візантійських монет, двох бронзових перстенів і хреста, срібної табакерки, фрагменту срібного паска. Ці втрати сталися не за організованими акціями вилучення музейних цінностей, а внаслідок мародерства і крадіжок через недбалість і недогляд музейних працівників. В той час німецькі солдати ще не наважувалися відкрито грабувати експонати. Зокрема, в червні 1942 року ротмістр німецької армії Крейзель уподобав в експозиції музею бронзовий перстень XVI ст. Не ризикуючи йти на прямий конфлікт з ним, директор музею звернувся за допомогою до міського посадника Тиравського. В результаті довелося погодитися на обмін: замість бронзового перстня Крейзель передав

музею бронзовий хрест XIII - XIV ст. Проте, звідки цей хрест з'явився в офіцера вермахту, можна лише здогадуватися.

2 лютого 1944 року радянські війська оволоділи Луцьком. Обставини останніх днів перебування німецької армії та окупаційної адміністрації в Луцьку ще остаточно не з'ясовані. Проте відомо, що Волинський краєзнавчий музей спіткала доля інших музейних установ України, фонди яких були розграбовані перед відступом німецьких військ. Деталі цієї ганебної акції та її безпосередніх виконавців поки що не встановлено. З музею німецько-фашистськими загарбниками вивезено безліч картин знаменитих художників, римські та грецькі золоті і срібні монети тощо [40, с. 16-22].

Акти та реєстри збитків, завданих музею, засвідчують, що в останній період окупації музей втратив 4094 експонати [153, арк.37]. У тому числі з археологічного відділу вивезено 1776 пам'яток [40, с.24] епохи неоліту, бронзового віку, лужицької культури та доби Київської Русі. Історичний відділ втратив 607 експонатів [40, с.24], серед них лицарські обладунки, прикраси XVII - XX ст., зразки старовинних меблів та ін. Нумізматична колекція музею до війни налічувала 1209 монет, з яких втрачено 831 (близько 69%) [40, с. 24]. Втрачено цінні збірки римських динарів, колекції німецьких, французьких, польських, австрійських, голандських монет, монет Московії XVI - XVII ст. Етнографічний відділ, який від дня заснування музею був його візитною карткою, теж пограбовано. Його втрати становили 807 експонатів: килими, рушники, комплекти народного одягу, прикраси, зразки вишивок, глиняний посуд [40, с. 24].

За період окупації території Тернопільської області осквернено краєзнавчий музей в м.Кременці, який був одним із найкращих історико-наукових закладів області. Природні та археологічні багатства давали йому можливість зайняти почесне місце серед наукових закладів нашої країни. З моменту вторгнення німецько-фашистських військ на територію Тернопільської області, наукова робота музею припинилася, нацистськими окупантами розкрадено і знищено його майно і цінності. Восени 1941 року

до музею в Кенігзберзі вивезено цінні картини, посуд з етнографічного відділу та інші цінності. В грудні 1943 року вивезено до Німеччини біля 100 гравюр і 85 книг [154, арк. 9] із виставки Юліуша Словацького, крім цього вивезено велику колекцію старовинних монет різних європейських держав. Приміщення музею, за розпорядженням німецьких військових властей, було зайняте військовими частинами, книги, що знаходилися в музеї, спалено. У червні 1944 року німецькі солдати знищили фотолабораторію, електрообладнання, потрощили зуб мамонта, велику вазу трипільської культури та ряд інших експонатів [154, арк. 9-10]. Така ж доля спідкала і Тернопільський краєзнавчий музей, приміщення якого було зайняте під штаб німецьким керівництвом. Майно грабувалося і вивозилося на територію Німеччини. У м.Тернополі по-варварськи було зруйновано пам'ятник польському поету Адаму Міцкевичу [154, арк.9-10].

Якщо говорити про історико-культурні цінності Львова, то слід відзначити, що німецькими властями складалися списки історичних і художніх цінностей, котрі знаходилися у музеях, церковних та інших установах дистрикту Галичина [147 : арк.2]. Також заносили в реєстр працівників музеїв і картинної галереї у Львові, та відомості про експонати, що там знаходилися [156, арк.25].

За період окупації значної шкоди завдано Львівській обласній картинній галереї. В листі до Пашенка, заступника голови комісії у справах мистецтв УРСР, дирекція повідомляла, що за період окупації вилучено нацистами у загальній кількості 229 картин [139, арк. 253-254] з фондів обласної галереї, в тому числі три картини, що їй не належали. Німецька влада відбирала і вивозила картини в різний час, про що в архівах галереї є відповідна документація, завдяки якій з'ясовано, що німцями забрано такі картини: 1) картину Рембранта “Автопортрет”, 2) картину Яна Госсаерта, званого Жан Мабюс, “Портрет жінки” передано до службового помешкання губернатором дистрикту Галичина д-ра Вехтера; 3) згідно за розпорядженням міського старости у Львові 98 кращих картин вислано 27 березня 1944 року з

обласної картинної галереї в 5-ти ящиках у супроводі тодішнього консерватора галереї Іван Маркенса до Польщі в місцевість Віснич - Краківського воєводства, де картини випаковано, з огляду на вогкі ящики та переміщено в місцевому замку згідно долученого списку № 1 - № п/п 3-100 включно твори видатного польського художника Яна Матейка “Рейтан” (1866), “Баторій під Псковом” (1870-1871), “Люблінська унія” також були відправлені у Новий Віснич тим же транспортом. [139, арк. 253-257].

До цього ж листа директор галереї О.Р.Збронцева додала списки картин, вилучених німцями у 1943 році з Картинної галереї у Львові. Це картини німецької, італійської, голандської, іспанської, французької, англійської школи XVII - XIX ст. Картини Піттоні “Давид поклоняється”, “Жертво Ефігенії”, “Пілллаті “Шведський їздець”, Флореса “Старик”, Матейка “Портрет дівчини”, “Портрет жінки”, Мальчевського “Автопортрет”, “Малярський учень”, Сандоса “Арабка”, Хлебовського “Баталістична сцена”, “Абдул Азіс”, “Кофейня”, Ейсмонда “Молода дівчина”, Ван Оса “Морський пейзаж” та ряд інших [139, арк.253-259].

Губернатор “дистрикту Галичина” Ляш, відомий тим, що був не чистий на руку у фінансових справах, викрадені й приховані від рейху цінності цілими валізами регулярно направляв своїй дружині до Німеччини. У Львівській картинній галереї також збереглися розписки його підлеглих, які наслідували приклад свого шефа [157]. Зокрема розписки директора офіцерського казино про отримання 11-ти картин, одного з есесівських чинів - 9-ти картин, генерал-лейтенанта Бейтеля - 8-ми, інтенданта штабу армійської групи армії “Південь” - 10 картин [158, арк. 2] та інші. Значну кількість картин, меблів, килимів просто викрадено без будь-яких формальностей. Таким чином зникли картини Рембранта, Рубенса, Матейка [158, арк. 2].

З Львівського музею художньої промисловості за час окупації зникло 2075 експонатів. Це вироби із золота, срібла, міді, бронзи, парцеляни, глини, гіпсу, різні філіжанки, перла, ювелірні вироби, вироби з слонової кості, з

дерева, оправы з телячих шкір, різні годинники, меблі, килими, деякі предмети одягу (капелюхи, пояси, шалі), церковні речі, різний посуд [139, арк. 99-154].

У Львівському історичному музеї золоті та срібні прикраси нацисти виколупували з різних предметів, які там зберігалися, іноді розбивали їх на частини, ламали і відправляли до рейху. За два місяці до вигнання зі Львова німці вивезли 12 ящиків “з дуже цінними картинами” Львівського історичного музею. У відповідальному документі вказано місце, де їх треба зберігати, - монастир у Білянок під Краковом [85, с. 37].

У своїй заяві полонений доктор Ферстер зазначав, що у м. Львові повністю пограбували міські музеї. В Німеччину відправлені десятки ящиків з картинами українських та російських майстрів, килимами і старовинним фарфором. Вивезена до рейху славнозвісна колекція годинників Львівського музею, в тому числі дві тисячі золотих годинників роботи майстрів XVI-XVII ст. [125, арк. 96-97].

У 1996 році складено каталог втрачених експонатів національного музею у м. Львові (тоді він називався Музей українського мистецтва) [43].

Обширний перелік втрат музейних цінностей України за період Другої світової війни можна продовжити. Її наслідки й досі не подолано. Ці страшні рани на тілі української культури повсякчасно нагадують нам про трагічні події минулого. Однозначно жодна грошова вартість не може бути реальним еквівалентом втрачених пам'яток. Адже за історичним та культурним значенням кожен художній витвір є унікальним і неповторним, їх втрату неможливо відшкодувати [159, с. 58]. Адже в музеях України була зібрана і зберігалася велика кількість історичних пам'яток старовини, творів образотворчого мистецтва майстрів різних епох і поколінь. Значна частина історико-краєзнавчих музеїв володіла великою кількістю експонатів з історії матеріальної культури українського народу з найдавніших часів. Багато експонатів були унікальними і відомими у всьому світі [62, с. 11].

Отже, втрати музейних цінностей і творів мистецтва картинних галерей мали масштабний характер. За офіційною статистикою колишнього Радянського Союзу постраждав щонайменше 151 український музей, їх збитки оцінювали в 1 мільярд 350 мільйонів золотих карбованців. Як бачимо, тотальне пограбування українських музеїв і картинних галерей організовано капітально і з великим розмахом. І тому, надзвичайно складно визначити хоча б основні втрати. Відзначимо, що особливі втрати заподіяно найбільшим, найвідомішим галереям і музеям - київським, харківським, львівським, одеським, дніпропетровським, звідки безслідно зникли спочатку “під розписку”, потім без формальностей, а в подальшому цілими ешелонами, вантажними автомашинами твори Рубенса і Рембранта, Матейка і Дюрера, Боровиковського і Кіпренського, Світославського та Мурашка. Є документальні свідчення що нацистами вивезено з України не менше 330 тис. різного роду музейних експонатів.

РОЗДІЛ IV.

СТАН БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ УКРАЇНИ.

4.1. ВТРАТИ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ ВНАСЛІДОК ВІДСТУПУ

БІЛЬШОВИКІВ.

Все далі вглиб історії відходять грізні події Другої світової війни 1939-1945 років, але ще й сьогодні ми відчуваємо тяжкі наслідки цього найкровопролитнішого побоїща в світовій історії, яке не тільки призвело до величезних людських жертв, а й завдало непоправної шкоди матеріальним і духовним надбанням людства.

Перед Другою світовою війною в Україні налічувалося 44662 бібліотеки (що майже дорівнює сьгоднішній мережі) з фондом 102395837 примірників [45, с.66]. Ці дані підтверджуються звітом Комітету у справах культурно-освітніх закладів за 1939-1948 роки, складеним у 1949 році за посиланням на державну реєстрацію бібліотек 1940 року. З інших джерел довідуємось про наявність: 41374 бібліотек з фондом понад 70 млн. примірників. В тому числі – 2202 масові бібліотеки системи Наркомосу з фондом понад 31 млн. примірників, 19296 шкільних бібліотек з фондом 19,8 млн. примірників [45, с 66]. Проте, вірогідно, ці дані все ж не повні, адже бібліотечне будівництво в нашій країні у довоєнний період досягло таких масштабів, які значно перевищували його обсяг у царській Росії та випереджували за кількістю, темпами розвитку, розмахом діяльності розвинуті зарубіжні країни. Бібліотеки були і залишаються осередками навчання, професійного становлення, змістовного культурного дозвілля, духовного збагачення мільйонів громадян України.

Це потужний інформаційно-виховний потенціал суспільства серед духовних і матеріально-культурних цінностей, на знищення якого німецько-фашистське командування обрало курс з перших же днів війни.

Примітивні окупанти грабують лише добро, - крадуть передусім історичну пам'ять. І здійснюють це досконало – від перших до останніх днів

своєї влади і сили. Коли народ втратить пам'ять, розуміння своєї історії, своєї ваги і ролі, яку йому визначив Всевишній на землі, тоді він само знищується. У безкомпромісній борні народ віддає свої цінності, втративши свідомість сам сприяє грабіжнику.

Ці справжні окупанти докладно і на далеку перспективу проектували нищення України її самобутність і культуру. Розірвана на шматки, Україна щедро дарувала свій інтелект, творчий геній і працюючі руки. А пограбовані скарби поповнювали чужі культури – музеї, архіви, бібліотеки та приватні колекції. Лише уявимо собі, яку ми мали б неймовірно багату державу, якби протягом майже всієї історії не розгублювали, а навпаки, збагачували наші скарбниці, як більшість народів Європи [42, с. 3].

Національно-культурна спадщина кожної країни відображає життя суспільства, його історію та самобутність, допомагає пов'язати минуле країни, нації, людства з їх сучасним та майбутнім. У цій спадщині визначне місце належить книжковим пам'яткам. Адже, за багатовікову історію, маємо величезний писемний доробок, свідчить про українську націю, як одну з найдавніших.

Бібліотеки – сукупна система духовних цінностей, що впливає на усі сфери державного і громадського розвитку суспільства. І одним з основних завдань є збереження духовних, моральних цінностей нації, яке забезпечується заходами із гарантування надійності безпеки фондів, суворою системою обліку документів, застосуванням нових технологій, здійсненню систематичних робіт з консервації, реставрації і запровадження в культурний обіг пам'яток історії та культури, та активною діяльністю з пошуку та поверненню втраченого.

Загальновідомо, що кожне стихійне лихо, непередбачувана природна або техногенна катастрофа, збройний конфлікт, війна, неминуче пов'язані з великими незворотніми людськими, матеріальними та духовними втратами. Не один раз у найбільш трагічні періоди історії різних країн були намагання також знищити пам'ять попередніх поколінь, стерти все розмаїття досягнень

культури їх народів. І саме так склалася доля національних реліквій України, у тому числі й книжкових цінностей, значну частину яких за різних обставин втрачено, вивезено за межі країни назавжди, з наукового та культурного обігу.

В обширному реєстрі втрачених історико-культурних цінностей значну частку становлять бібліотечні скарби, знищені або вивезені з території України радянською владою в роки Другої світової війни.

Перед нацистською окупацією тодішнім радянським урядом вживалися заходи щодо вивезення фондів бібліотек. Ряд з них евакуйовано у східні області Радянського Союзу: Західний Сибір, Казахстан, тощо. Найцінніші видання наукових, публічних та великих масових книгозбірень передано до партійних архівів, сховано у тайниках.

Бібліотечні працівники, а також свідомі громадяни намагалися врятувати, заховати, вберегти від бомбардування і пожеж або вивезти хоча б частину фонду. Лише мізерна кількість врятованих таким чином книг повернулася після війни до своїх бібліотек. Стосовно цього відомо ряд фактів, їх опубліковано. Насамперед вивозилось найцінніше, за переконанням радянських ідеологів, - марксистська, партійна та інша література. Більшість національних книжкових фондів бібліотек не вдалося своєчасно вивезти [45, с.68].

В перший день війни в бібліотеці Академії наук УРСР (сучасна Центральна наукова бібліотека ім.В.І.Вернадського НАН України) почався робочий день з обслуговування читачів. Розроблення заходів з врятування бібліотечних фондів, переміщення найбільш цінних книг і обладнання до підвалів бібліотеки.

За рішенням Центрального комітету ВКП (б) і Ради Народних Комісарів Радянського Союзу, 24 червня 1941 року створено раду з евакуації – спеціальний керівний орган, який керував всією діяльністю з евакуації населення та матеріальних цінностей [160, с.43]. Згідно з цією постановою 27 червня 1941 року директивними органами республіки прийнято рішення про

евакуацію Академії наук УРСР у східні області Радянського Союзу. Оперативно перебудовувано діяльність бібліотек. Вже в кінці червня, за відповідною вказівкою Президії Академії наук Української РСР, науковою бібліотекою започатковано підготування до евакуації найбільш цінних книжкових фондів. Роботу з вивезення фондів очолювала комісія у складі членів-кореспондентів Академії наук УРСР С.Маслова та П.Попова, завідувача відділом стародруків Б.Зданевича і головного бібліотекаря цього відділу Ф.М.Чеколова [3, с.234-235]. Підготуванням евакуації також займалися А.Г.Адаменко, В.П.Павлова, Є.М.Данченко, І.К.Карташова, Є.І.Миколаївська, М.Є.Гармаш [11, с.99], та інші. Не вистачало транспорту, а також матеріалів для пакування літератури.

10 липня 1941 року коли німецько-фашистські війська були вже на підступах до Києва розпочато евакуацію найцінніших фондів ЦНБ АН Української РСР евакуацію до Уфи, Оренбурга, Новосибірська, Красноярська. Разом з обладнанням Інституту будівельної механіки АН УРСР, направлено частину фондів відділу рукописів (рукописи XII – IV ст.), частково автографи, Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Панаса Мирного, Лесі Українки, М.М.Коцюбинського, Марка Вовчка, А.Є.Тесленка, П.А.Грабовського та інших визначних українських письменників, а також рукописну спадщину відомого композитора М.В.Лисенка. [12, с.154].

Скрині з рукописами направлено баржою в Дніпропетровськ, відтак залізницею через Північний Кавказ – в Сталінград. 3 серпня вантаж доставлено в Уфу [11]. В цей же день в столицю Башкирії, в супроводі Б.І.Зданевича і групи співробітників бібліотеки, прибула друга партія фондів, направлена із Києва 19 липня. В ній містились автографи М.П.Старицького, М.В.Гоголя, О.Ю.Кобилянської, В.С.Стефаника, Максима Горького, рукописний музичний архів Розумовських, ранні зарубіжні видання XV ст., (інкунабули) колекції рідкісних вітчизняних та закордонних книг XIX – початку XX ст., більшовицькі газети періоду Великої Жовтневої революції та

громадянської війни на Україні, частина фондів кабінету революційної преси.

26 липня з Києва, у супроводі головного бібліотекаря м.Городкова, вивезено основну частину фонду відділу рукописів – рукописи XII – XIV ст., історичні документи дореволюційних збірок Київського університету, Ніжинського ліцею, Києво-Печерської лаври, Археологічного музею Київської духовної академії, особисті архіви П.В.Житецького та А.М.Лазаревського [11, с.99-100].

4 серпня бібліотека направила в східні області четверту, найбільшу партію фондів. На цей раз у супроводі завідувача кабінетом образотворчих мистецтв Н.С.Венгржановської вивезено слов'янські кириличні стародруки, цінні видання з мистецтва, естампи, репродукції, плакати, карти, атласи, книги громадського друку XVIII ст., різноманітна література із книгознавства, бібліотекознавства, бібліографічні посібники (показники літератури, друковані каталоги), закордонні видання першої половини XVI ст. (палестини), колекції творів друку західноєвропейських видавництв (Слезевіров, Альдов, Плантеков), залишок фонду відділу рукопису (архіви наукових товариств, комісій), книжкові збірки кабінету революційної преси, цінні книжкові колекції [11].

З кожним днем темпи евакуації наростали. 25 серпня ешелон із обладнанням, верстатами, приладами Академії наук Української РСР і частиною цінних фондів бібліотеки: ното-музичними виданнями, стародавніми книжковими колекціями Софіївського собору, Віленського університету, Віленської медико-хірургічної академії, зібраннями книг ряду державних та громадських діячів минулого століття направлено у східні області СРСР. Є відомості, що всього з цієї бібліотеки вивезено понад 300 тис. цінних і унікальних книг, журналів та рукописів [13, с.8]. Нова велика партія літератури, підготована для евакуації в перших числах вересня, так і залишилась на вокзалі.

Таким чином, у серпні 1941 року закінчилась евакуація книжкових фондів бібліотеки у складі установ Академії наук УРСР до Уфи, в супроводі частини її співробітників.

Доставлені фонди утримувались на складах у різних районах Уфи. За наслідками перевірки було встановлено, що з 1346 скринь, підготованих до евакуації з Києва в Уфу прибуло лише 1055 [3]. Є підстави вважати, що решту скринь із книжковими фондами втрачено у самому Києві, або ж у дорозі. За даними Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України радянська адміністрація Центральної бібліотеки Академії наук України евакуювала до Уфи 1200 скринь книг [4] разом з деякими матеріалами бібліотеки Педагогічного інституту; 30 скринь [4], з університетської; напередодні Другої світової війни Київський державний університет ім.Т.Шевченка був одним із найбільших вузів України і третім серед університетів Радянського Союзу. Наукова бібліотека університету мала велику наукову та історичну цінність. Книжкові фонди бібліотеки та в незначній кількості обладнання вивезено у Харків, а згодом Кзил-Орду Казахської РСР [14, с.368]. Частина цього транспорту втрачено і загублено, значну кількість літератури пограбовано в дорозі. Є відомості, що в цей же час близько 100000 томів [5, с.296; 15, с.8] “із секретного фонду академічної бібліотеки було скинуто у внутрішньому дворі та спалено з огляду на те, що вони могли б потрапити до нацистів”. Такі випадки були не поодинокими, коли під час відступу більшовиків, за наказом тогочасної влади спалено велику кількість цінної літератури та стародруків.

Про ці факти йдеться і в досить відомій монографії Патриції Кеннеді Грімстед і Геннадія Боряка “Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни” [6, с.21].

Значну кількість бібліотечних фондів на першому етапі війни втрачено на Чернігівщині. З Чернігівської обласної бібліотеки ім.В.Г.Короленка, а також з бібліотеки Ніжинського Педагогічного інституту ім.М.В.Гоголя вивезено, до згаданих бібліотек, але у місцях утримання (Уфа, Ульяновськ,

Актюбінськ) дещо загадково “зникло”. Це твори М.Грушевського “Про українську мову і українську справу” (К., 1907), М.Костомарова “Мазепа и мазепинцы” (СПБ, 1885), Б.Лепкого “З життя: збірка оповідань” (Львів, 1899), Д.Мордовця “Оповідання” (Львів, 1885), Д.Яворницького “История запорожских козаков” (М., 1900) та багато інших цінних для України книг. Надзвичайно рідкісні рукописи та стародруки (чернігівського, київського, львівського, новгород-сіверського і московського друку), а крім того і унікальні вітчизняні видання XVI – XVIII ст. містилися в науково-історичній та довідковій бібліотеці обласного державного архіву [7. с.95]. Книжкові фонди Чернігівської області під час відступу більшовиків, також вивозилось до м.Чкалова.

Історія Одеської державної наукової бібліотеки тісно пов’язана з історією та життям усєї країни. Події, що відбувались у країні, місті, вплинули на стан бібліотеки. У 1941 році, коли вже не було сумніву, що місто невдовзі опиниться в руках німецько-фашистських військ, працівники бібліотеки оперативно зібрали і спакували книжкові цінності (52 скрині) [8, с.53] для евакуації.

Дорогоцінний вантаж супроводжували молоді працівники бібліотеки Деревінська, Юрик і Левіна, отримавши охоронні документи. У вересні 1941 року бібліотечні цінності пароплавом доставлено до Новоросійська, від так залізницею – до Ташкента і передано до середньоазіатського університету [8].

Наукова бібліотека Київського університету ім.Тараса Шевченка, як і університет, започатковано на базі Кременецького ліцею. В 1834 році з міста Кременець перевезено літературні фонди, в котрих налічувалось 34 тисячі книжкових одиниць [9, – с.317]. Значним поповненням фондів бібліотека зобов’язана дарам таких професорів університету – Н.А.Бунге, І.В.Лучинський, М.І.Костомаров та інших.

Вже наприкінці тридцятих років XX століття бібліотека стає однією з найбільших університетських бібліотек, а в 1940 році за розпорядженням

Раднаркому Української РСР - Науковою бібліотекою при Київському університеті.

Напередодні Другої світової війни книжковий фонд університецької книгозбірні налічував 1 млн.300 тис. томів. Проте за воєнні роки бібліотека зазнала неповторних втрат. Її багатий фонд майже весь знищено. Частина бібліотечних надбань, що складалась із періодичних видань, під час відступу більшовиків в перші дні війни евакуйовано в східні регіони Радянського Союзу, звідки їх так і не повернуто до університетської бібліотеки як і до багатьох бібліотек вузів України. Тільки завдяки щасливому випадку зберігся книжковий фонд унікальних наукових та довідкових видань кабінету хімічної літератури, в якому налічувалось 6 тис.одиниць [9].

Херсонська громадська бібліотека (зараз Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім.О.М.Горького) вже з перших років діяльності вважалась найзначнішою серед всіх книгозбірень тодішньої Херсонської губернії. В ній було сформовано безцінний фонд краєзнавчої літератури, на основі безкоштовних надсилань майже всіх видань від державних міністерств, Академії наук, більшості вчених товариств. За словами М.Є.Беккера – одного з найактивніших членів дирекції бібліотеки, на початку ХХ століття за багатством книжкових фондів книгозбірня посідала сьоме місце в Російській імперії. Крім того, бібліотеки мали різні державні установи, навчальні заклади, громадські організації, приватні особи. На початковому етапі війни частину літератури вивезено до Західного Сибіру, яку, у здебільшому пограбовано в дорозі [10. - с. 219].

На жаль, первинні облікові документи щодо довоєнних фондів книгозбірень Херсонщини, а також перших повоєнних років втрачено, що значно ускладнює роботу з визначення збитків книжкових цінностей, заподіяних радянськими органами влади в період Другої світової війни.

Під час евакуації значних збитків нанесено науково-технічній бібліотеці Дніпродзержиська, котру засновано у 1897 році в с.Кам'янське.

Під час відступу більшовиків найціннішу літературу евакуйовано в Магнітогорськ [16, с.37].

Непоодинокими були випадки пограбування бібліотечних фондів безпосередньо працівниками бібліотек та й самим населенням. Так, розкрадено найбільш цінні та рідкісні видання Центральної бібліотеки для дітей ім.Т.Шевченка м.Києва [17, с.6]. Факти про пограбування та нищення книжкових скарбів тодішніми радянськими органами влади на першому етапі війни під час відступу постійно замовчувались, що унеможливило визначення загальної кількості втраченої літератури.

Отже, бібліотеки України в період Другої світової війни зазнали значних незворотніх втрат внаслідок бомбардування, пограбування, недотримання умов зберігання, а також нищення, за неможливості своєчасної евакуації. Частину книжкових фондів пограбовано на місцях їх утримання, значна частина книжкових фондів привласнена Російською Федерацією.

Як національна духовна спадщина українського народу великої наукової й історичної цінності повинна бути повернена в Україну.

4.2. ВТРАТИ ВІД ЗНИЩЕННЯ ТА ВИВЕЗЕННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДІВ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Окупаційний період німецько-фашистськими військами теренів нашої держави 1941-1944 років був страшенним лихоліттям для українських бібліотечних фондів.

Нациські окупанти окупанти вслід за своїми керівниками багато бібліотечних колекцій не тільки нищили, але й вивозили з окупованих країн Європи [7, с. 9].

Потрібно зауважити, що бібліотечній справі приділялось значної уваги. Бібліотеки на окупованих територіях брались під особливий контроль і детально вивчались їхні фонди. Більшість великих бібліотек відкривалися для читачів, встановлювався режим роботи бібліотек,

регламентувалася видача літератури (підхід був різний при виданні літератури окупантам та місцевому населенню). Виконувались науково-дослідні, статистичні роботи, налагоджувалась система розподілу тогочасної нацистської ідеологічної літератури, періодики серед бібліотек, книжкових магазинів.

Гітлерівці проводили роботу з вибору та вилучення з українських бібліотек цінних видань, періодики для вивезення на Захід, у дослідницькі центри.

Великої уваги приділялось документам з непересічною історичною та культурною цінністю: рукописам, стародрукам, рідкісним виданням, старовинним картам, грамотам і т.п. Разом з цими заходами проводилась ґрунтовна робота з вибору тематичної літератури [173, с. :67]. Велику увагу німці приділяли ідеологічній більшовицькій літературі усіх напрямів. Це робилося з метою ґрунтовного вивчення більшовицької ідеології, радянського устрою. Для укомплектування нацистських центрів з вивчення більшовизму з України німецькими військами вивезено біля півмільйона таких книг [173].

Багато бібліотечних вантажів з України відправлялося в центральну бібліотеку в австрійське місто Тарценберг. [47, с. 231]. У Франкфурті-на-Майні було утворено відділення, котре займалося вивченням єврейського питання. Сюди звозились єврейська та анти єврейська літератури з бібліотек та музеїв України, культові єврейські предмети, тощо.

Окрім історико-культурних бібліотечних цінностей, більшовицької та єврейської літератури німці відбирали наукову, технічну, господарську літературу з усіх галузей: енциклопедичні, довідкові видання, словники, географічні карти, атласи і таке інше [47, с.:231]. Пограбування українських бібліотек під час окупації здійснювалося кількома етапами спеціальними підрозділами Айнзацштабу Альфреда Розенберга [174, арк.39].

Однією з відомих українських установ і організацій в галузі науки, культури і освіти, створених на могутній хвилі державного та національного відродження України на початку нинішнього століття, є сучасна Центральна наукова бібліотека ім.В.І.Вернадського НАН України, заснована в серпні 1918 року як Національна бібліотека Української держави. Розпочавши свою діяльність без будь-яких книжкових фондів і змінивши за час свого існування ряд назв, вона пройшла досить складний шлях розвитку і завдяки зусиллям видатних фундаторів, очолюваних одним з найвидатніших учених і мислителів нашого тисячоліття, академіком В.І.Вернадським, та ряду поколінь самовідданих працівників перетворилася на найбільшу і найбагатшу за своїми фондами бібліотеку України, добре знану серед найвідоміших книгарень світу, в якій зберігається понад 12 мільйонів [161, с. 234] найрізноманітніших джерел з усіх галузей знань. Фонди бібліотеки – різноманітні за складом, універсальні за змістом та мовною приналежністю. Серед них – багато рідкісних і унікальних видань. Безумовно, книжкові фонди духовної скарбниці України були б багатшими, якби не величезні втрати внаслідок Другої світової війни.

В основному пограбування цінностей бібліотеки Академії наук УРСР (так називалася вона у 1936-1948 рр.) можна класифікувати за чотирма основними періодами:

I. Вересень – жовтень 1941 року.

Встановлено, що на початку окупації м.Києва у вересні 1941 року німецько-фашистське командування створило в приміщеннях бібліотеки АН УРСР військові казарми. За цей період пограбовано і знищено 22000 книг з книгосховища бібліотеки, а також 5000 книг іноземної літератури [176, арк. 16] з відділу міжнародного комплектування бібліотеки.

II. Жовтень 1941 – лютий 1942 років.

Пограбування фондів у великих масштабах продовжила німецька комісія з так званих наукових співробітників, яка автомашинами вивозила книги в міста Берлін, Мюнхен, Лейпциг.

Керівництвом комісії з вивезенням бібліотечних фондів призначено Паульсена з групи СС в Берліні. За цей період з книгосховища бібліотеки вивезено 628000 екземплярів книг [175, арк. 16-17].

III. Лютий 1942 – вересень 1943 року.

За цей період представниками різних німецьких комісій було відібрано і вивезено в Німеччину з бібліотечних фондів 50000 книг [175, арк. 17-19]. На чолі бібліотеки в цей час стояли Бейцінг – директор бібліотечного комбінату, Геппенер – директор Крайової бібліотеки і Фолькевиц – секретар Крайової бібліотеки.

IV. вересень – жовтень 1943 року.

Під час відступу з Києва із бібліотеки АН УРСР, за наказом Бенцінга, пограбовано цінні матеріали з відділів рукописів і стародруків різноманітних журналів [175].

За 778 днів окупації з книгосховищ бібліотеки було вивезено 719 тис. творів друку, у тому числі з основного книгосховища, відділів: кабінетів 235 тис. одиниць, 510 рукописних книг та документів і знищено 76400 книг [176, арк. 53].

Бібліотека втратила багато цінних видань, зокрема 120 рідкісних київських, львівських, чернігівських стародруків, серед яких були твори Л. Барановича, І. Галятовського, А. Радивіловського, М. Смотрицького та багато інших. Вивезено колекції вітчизняних видань з питань статистики (17 тис. одиниць), зарубіжних видань з географії і статистики (4,5 тис. одиниць), фонд видань Академії наук УРСР (4 тис. одиниць) та інші [177, арк. 33].

Німці вивезли Горностаївське євангеліє XVI ст., в срібній з позолотою оправі художньої роботи, друге Горностаївське євангеліє,

Югославське (Сербське) євангеліє XVI ст., науковий архів, фототеку документального матеріалу, в якій зафіксовані десятки тисяч пам'яток культури і результати багаторічних археологічних пошуків [48, с.296]. Полонений оберштурмбанфюрер 4-ї роти батальйону особливого призначення німецького Міністерства закордонних справ доктор Норман Форстер 10 листопада 1942 року засвідчив: “Багаті трофеї нам дістались з бібліотеки Української Академії наук, де зберігались рідкісні рукописи персидської, абіссінської, китайської писемності, російські й українські літописи, перші екземпляри книг, надрукованих російським першодрукарем Іваном Федоровим та рідкісні “видання творів Тараса Шевченка, Адама Міцкевича, Івана Франка” [64, с. 615].

Бібліотека АН України була головною бібліотекою при Рейхскомісаріаті, її шефом був доктор Бенцинг [178, арк. 7]. До основного фонду бібліотеки як окремі відділи приєднано і фонди наукових медичної, історичної і технічної бібліотек, які стали окремими відділами Центральної бібліотеки Рейхскомісаріату.

Із звітних матеріалів групи Розенберга, що працювала з книжковими фондами, встановлено деякі адреси, за якими направлялася вибрана література з бібліотек і установ окупованих областей України до Німеччини: Східна бібліотека в Берліні; Вища школа в Анненхайті (Карінтія, Австрія); Інститут німецького народного мистцтва у Граці (Австрія); Вища школа в Клагенфурті (Австрія), Університетська бібліотека в Дерпті (тепер Тарту, Естонія); Інститут дослідження єврейського питання у Франкфурт-на-Майні [178, арк.7, 47].

На сьогоднішній день важко встановити точний перелік видань з фондів медичної бібліотеки, що потрапили до Німеччини та інших країн. На всі вилучені видання склалися алфавітні та систематичні каталоги, що відправлялися разом із книгами. Так у доповіді начальника оперативного штабу Рейскомісаріату України щодо вивозу історико-

культурних цінностей зазначалося про відправлення до Ратиборга 42 скрині (10186) книг, 7 скринь – загальний каталог Східної бібліотеки, 21 скриня вибраних журналів [179, с. 38-39] тощо. Проте жодного з каталогів виявити не вдалося. Війна завдала величезних збитків книжковим фондам Київської медичної бібліотеки, найцінніші з них вивезено, решта – знищено. Перед війною фонд цієї бібліотеки, за свідченнями співробітників налічував близько 500 тис. примірників [179].

Отже, як бачимо, в даному випадку мають місце суперечливі дані, які потребують встановлення наукової істини, а саме: визначення розмірів і характеру вивезених книжкових скарбів нацистами і, окремо, місцевою адміністрацією та з'ясування їх подальшої долі. Детальне і адекватне дослідження проблеми втрачених цінностей, серед інших збитків, яких зазнала Україна під час війни, забезпечить визначення масштабів інших втрат книжкової національної культури.

За офіційними даними, крім ЦНБ НАН України, особливих втрат від проведених акцій бібліотечних команд штабу рейхслейтера А. Розенберга зазнали Київська обласна бібліотека ім. ВКП(б) – нині Національна парламентська бібліотека України (НПБУ) та Державна історична бібліотека України [180, арк.133].

У Київській державній обласній бібліотеці ім. ВКП(б) у довоєнні роки містились старовинні колекції і рукописи, рідкісні і цінні документи, унікальний газетний фонд, подаровані у різні часи “колекції Юзефовича, Беретті, Лучинського та інших окремі приватні зібрання, реквізовані під час війн та революційних подій, а також література радянського періоду (з 1919 р. отримувала український обов'язковий примірник творів друку), видання іноземними мовами.

За окремими даними література з Київської бібліотеки ім. ВКП(б) направлялася у Ригу, Таллін, Берлін. В колишньому партархіві Київської області віднайдено звіти керівників підпільних груп і пояснювальні

записки підпільної організації, яка діяла при бібліотеці. Серед них є і копія акта-розписки від 14 вересня 1943 року, у якій засвідчено, що штабом Розенберга з фондів міської публічної бібліотеки вилучено 51252 примірники видань. Підписи на цьому документі відсутні [179, с. 48-49]. Сама Київська державна обласна бібліотека ім.ВКП(б) була висаджена у повітря гітлерівцями. У статті з газети “Література і мистецтво” від 6 березня 1944 року описано, як ретельно й розмірковано окупантами підведено вибухові речовини під книгосховище, читальні зали та увімкнено струм. Бібліотеку підпалено незадовго до відступу з Києва. Сотні тисяч книг, зібрані протягом 75 років, серед яких немало унікальних колекцій, близько 7 тис.стародруків, багатюще зібрання дорадянської періодики згоріли протягом однієї ночі [164, с.9].

З Київської бібліотеки ім.Кірова, з її фондів (159 тис.книг) нацистами відібрано і вивезено 15 тис.видань [181, арк.19]. Ці матеріали направлялися для так званої *Ostbucherei Rosenberg* – спеціальної бібліотеки, заснованої в Берліні у 1941 році. Тут формувались матеріали для вивчення історії східних територій і особливо історії більшовизму. Бібліотеку разом з дослідницькими структурами і штабквартирами різних команд Оперативного штабу Розенберга наприкінці 1943 року переміщено з Берліна до Рацібора (Сілезія) [28, с. 22]. Матеріалами бібліотеки користувалися різні дослідницькі групи вищого рівня для вивчення більшовизму, а також для розроблення нацистської ідеологічної концепції і практики. Паралельно на Східній Україні команди штабу Розенберга організовували дослідницькі групи з місцевих вчених і фахівців, на яких покладалося не лише завдання з вивчення більшовизму, але й дослідження різноманітних проблеми з німецької історії, політики, економіки. Так, після закриття музею проф.Олександра Оглобина йому запропоновано підготувати ґрунтовну працю “Німецький вплив на промисловість України” [28, с. 22-23]. При цьому слід зазначити, що дослідницькі

структури відомства Альфреда Розенберга були лише складовою частиною широкомасштабної мережі наукових центрів, які на окупованих територіях забезпечували інтелектуальну підтримку нацистського режиму.

Крім Ostbuchere Rosenberg, багато бібліотечних вантажів з Києва призначалися для т.зв.Noche Schule з центральною бібліотекою в австрійському місті Тарценберзі [182, арк. 222].

Нацистами пограбовано бібліотеку Київського університету. Старший лейтенант Шміц та доктор Паульсен, які служили в частинах СС, вивезли до Німеччини з університетської бібліотеки карти, атласи, книги з географії, статистики та економіки [125, арк. 168]. У вересні 1943 року німецький керівник архівної справи доктор Георг Вінтер вивіз у Кам'янець-Подільський найстаровинніші документи, які містились в бібліотеці університету. Спалено понад 13000 тис.книг [48]. Напереродні свого відступу з Києва, 26 жовтня 1943 року нацисти вивезли з міста багато національно-культурних цінностей, в тому числі 42 скрині, в яких містилось 10186 книжок та іншої літератури [48, с.298-299].

У Києво-Печерській лаврі нацистські окупанти захопили книги з приватної бібліотеки Петра Могили, який зібрав найцінніші пам'ятки світової культури [183, арк.202]. Як бачимо, що неповторних втрат зазнали найбільші книжкові зібрання. Лише у такому великому книжковому і культурному центрі, яким був Київ, втрачено 4 млн.томів [50, с.301].

В період німецько-фашистської окупації Харкова у 1941-1943 роках вже з перших днів чинності “нового порядку” бібліотечні фонди міста привернули увагу різних відомств, установ та організацій Третього рейху. Особливу зацікавленість викликали Бібліотека імена В.Г.Короленка та ЦНЮ Харківського університету. Фонди цих головних бібліотек Харкова, який нещодавно був столицею УРСР, були “по-столичному” вичерпно

укомплектовані радянською та довідковою літературою з усіх галузей знань, а також містили колекції пам'яток друку та писемності.

У роки Другої світової війни, згідно з радянськими та німецькими статистичними відомостями, більшість харківських бібліотек – державних, наукових, вузівських, відомчих – повністю або частково втратили свої книжкові фонди. Багато з них взагалі припинили своє існування. Якщо на 1 січня 1941 року у Харківській області працювали 2121 бібліотека (разом з міськими), то на 1 січня 1946 року до обласної мережі увійшли лише 972 бібліотечних заклади [41, с. 6].

Архівні документи засвідчують достатньо повне уявлення про завдання та зміст “бібліотечної компанії” окупаційної влади на українських землях і про її основні етапи. Завдяки аналізу документації харківської групи Айнзацштабу Розенберга уточнено “місцеві варіації” щодо здійснення широкомасштабної програми з виявлення та використання історико-культурних цінностей Радянського Союзу, в тому числі й України, розробленої чиновниками декількох німецьких відомств за участю висококваліфікованих вчених експертів.

Бібліотечні операції у Харкові, на відміну від київських, хоча і передбачали вилучення найцінніших пам'яток писемності та друку світового значення, в основному були спрямовані на виявлення та переміщення видань як джерел актуальної наукової інформації, що становлять військово-стратегічний і, взагалі, практичний інтерес, як ідеологічна зброя більшовицького режиму [49, с. 22]. Радянська політична література відбиралася для спеціальних фондів (дублети підлягали знищенню на місцях), які повинні були стати базою для багатоаспектних наукових дослідження в інститутах Третього рейху. Нацистські лідери були ініціаторами цих досліджень, тематика яких була розроблена в 1942 році і всіляко підтримували їх, вбачаючи в цьому можливість “наукового”

обґрунтування переваги націонал-соціалістичної доктрини над будь-якими ідеологіями Заходу і Сходу.

У наукових центрах Німеччини активно впроваджувалося вивчення “єврейського питання”. Додаткові джерела за цією тематикою розшукувалися також у книгосховищах українських міст (насамперед, література мовами іврит та ідиш) [184].

Вся ця різнопланова робота проводилась досить систематично, однак основним виконавцем не вдалося налагодити централізований контроль. Про це свідчить “Звіт про стан архівів, бібліотек та музеїв у Харкові”, надісланий 26 березня 1943 року місцевою пошуковою групою доктору Георгу Вінтеру, керівникові німецького Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями. На його запит – “які культурні цінності вивезені німецькими службами з України до Німеччини з 1941 року?” – повідомлялося, що для того, щоб дати відповідь, треба зробити “циркулярне опитування всіх генералів, обласних і міських комісарів”, однак навряд чи будуть вірогідними їхні відомості: “квитанцій немає, СД, СС, батальйони Кюнсберга діяли за зачиненими дверима...”[79, арк.212].

Починаючи з перших місяців окупації Харкова, бібліотечні операції здійснювалися переважно офіцерами та солдатами зондер команди штурбанфюрера СС, барона Еверхардо фон Кюнсберга. Саме вони, другого дня після того, як увійшли до міста, 25 жовтня 1941 року, запломбували ХДНБ ім.В.Г.Короленка та ЦНБ Харківського університету [127, арк.7]. З другої половини 1942 року “бібліотечну кампанію” здійснює так званий “штаб впровадження” – Оперативний штаб Альфреда Розенберга, що розташувався за адресою: вул.Сумська, 48. Бібліотеку ім.В.Г.Короленка відразу визначено одним з основних “об’єктів дослідження”. До початку його діяльності вже значна кількість книжкового надбання була вивезена з Харкова в Німеччину. Так, наприклад, німецьким представником Массом та його колегами були

відібрані інформативно цінні технічні журнали 2507 примірників. Забрано також майже 4 тис. примірників наукової літератури, в основному радянського періоду; 2,5 тис. примірників художньої літератури німецькою мовою, 1014 примірників іноземних журналів (64 назви) [185, арк. 7].

У червні 1942 року місцева група Оперативного штабу Розенберга розпочала систематичну роботу з каталогами та фондами Бібліотеки. Насамперед відбирали соціально-економічну літературу. Цими заходами у червні – липні 1942 року керував представник штабу Сколауде. У серпні дослідження фондів бібліотеки здійснює представник штабу Томсон, бібліограф за фахом, який у 1910 році працював в одній з бібліотек Прибалтики. Загальна організація роботи з харківськими книжковими фондами здійснювалась керівниками місцевої групи штабу Розенберга Венднагелем (червень 1942 р. – весна 1943 р.) та Шмідтом (останні місяці окупації). За цей період з фондів бібліотеки ім. В. Г. Короленка було відібрано десятки тисяч видань. Незадовго до першого визволення Харкова, 6 лютого 1943 р., Венднагель віддав розпорядження підготувати до направлення в Німеччину майже 30 тис. примірників з книжкових партій, сформованих Сколауде і Томсоном. Разом з тим працівники Бібліотеки отримали вказівку спакувати й систематичний каталог бібліотеки [41, с. 13-14].

Під час бойових дій Бібліотеку ім. В. Г. Короленка спіткало лихо, 10 березня 1943 року німецька авіабомба пробила дах бібліотеки над великим читальним залом, де знаходилося до 200 тис. примірників книг [186, арк. 33]. Виникла загроза повного обвалу стель. Однак працівники встигли врятувати частину цієї літератури (до 80%). Після першого весняного дощу стеля обвалилася. Під її уламками опинилося майже 10 тис. рідкісних та цінних видань, з яких 6 тис. примірників пошкоджено й біля 3 тис. фактично знищено [186], зокрема стародруки з колекції відділу рідкісних видань та рукописів, створеного у ХДНБ незадовго до війни

(1940р.). В результаті обвалу стелі фізично втрачено 3020 стародруків – пам'яток вітчизняної та світової книжкової культури [186].

В середині березня Харків вдруге був окупований німецько-фашистськими військами [187, с. 43; 188, арк. 133].

У березні 1943 року виникла загроза повного знищення книжкового фонду Бібліотеки ім.В.Г.Короленка. 18 березня перед її будинком офіцери та солдати німецької жандармерії розпалили величезне вогнище з книг. Майже повністю згоріла колекція східної літератури (близько 30 тис. примірників), яка містила видання XIX - XX ст [175, арк. 26].

Окупанти у своїх харківських Бібліотечних операціях ставили за мету, перш за все, вилучити літературу ідеологічної спрямованого та військово-практичної тематики і не встигли, як слід, приділити увагу відбору слов'янських стародруків та рідкісних видань для колекцій Бібліотек Німеччини. Вони лише інколи зверталися за допомогою до берлінських книгознавців, щоб оцінили описи, серед яких, можливо, є цінні знахідки [79, арк.313].

Можна припустити, що слов'янські пам'ятки друку, шифри та бібліографічні описи, які були внесені до картотеки “Втрачені видання”, в основному, належали до партії книг, втраченої навесні 1943 року.

Серед них – найрідкісніші українські стародруки, у тому числі: Акафісти (К.: друк.Лаври, 1636), Октоїх (Львів: друк.Братства, 1644), Требник (Львів: друк.Братства, 1695), Леітургіаріон, си есть Служебник (Львів: друк.Братства, 1702); почаївські видання 1760-1790-х років, московські видання кирилівського шрифту XVIII ст. Тут були й книги гражданського шрифту XVIII – першої третини XIX ст., зокрема: Третьяковський В.К. Слово о богатом, различном, искусном и несхотственном витийстве. – СПб.: Тип.Акад.наук, 1745. – 115 с.

Феофан Прокопович. Рассуждение о безбожии. – М.: Тип.унив., 1774. – 38 с.

Аршеневский В. Слово о начале, связи и взаимном пособии математических наук и пользе оных. – М.: Тип.унив., 1794. – 16 с.

Херасков М.М. Царь, или спасенный Новгород: Стихотвор.повесть. М.: Тип.унив., у Ридигера и Клаудия, 1800. – [8], 246 с.

Стратновский В. Наука права природного, политического, государственного хозяйства и права народов /Перевод с польского В.Анастасевича.- Ч.1. – СПб., 1808. – VI, 49 с.

Пушкин А.С. Стихотворения. – Ч.3. – СПб., - 208 с.

Языков Н.М. Стихотворения. – СПб., 1833. – IX, 308 с.

Втрачено й декілька сотень іноземних стародруків, серед них:

Homeri Odessa. – Atrebatium, 1567.

Antonius. Summae sacrae theologiae, juris pontificij et caesareae. – Venetiis, 1582.

Castellio S. Dialogorum sacrorum. – Lipsia. 1585.

Carbo L. Compedium absoLutissium Totius Summae theologiae. – Venetus, 1587.

Gonzalez F. Logica. – Roma, 1639.

Benesius I.B. Theatrum swiata wszystkiego. – Krakow, 1659.

Du-Four S. Instruction morale. – Amsterdam, 1860.

Aubery M. L’histoire du cardinal Mazarin. – Paris, 1688.

Cornelle P. Oeuvres diverses. – Amsterdam, 1740.

Як встановлено за картотекою “Втрачені видання” окупантами здійснено значні вилучення в таких колекціях пам’яток друку, як прижиттєві й рідкісні видання творів класиків світової літератури (твори німецьких та французьких письменників XVII – XX ст.); рідкісні ілюстровані видання XVII – XVIII ст.

Стосовно знищеної партії літератури слід зазначити, що разом з колекцією східної книги згоріло унікальне зібрання книг для дітей та юнацтва (близько 95 тис. примірників), яке містило цінні пам’ятки друку -

перші українські та російські видання цієї групи (XIX – поч. XX ст.) [41, с. 16-17].

За період “господарювання” нацистських окупантів в Харківській Бібліотеці ім. В.Г.Короленка тимчасово містилися книжкові фонди ряду бібліотек, інших установ та організацій особисті бібліотеки діячів науки та культури [189, арк.77].

Ці зібрання, які надійшли до Бібліотеки незадовго до окупації, зберегти не вдалося, хоча декотрі з них фашисти все ж таки встигли відправити до Німеччини (колекція Київської історичної бібліотеки; книги з бібліотеки Харківського відділення Спілки радянських письменників України та інші). Основна частина книжкових зібрань (у тому числі бібліотечний фонд Харківського педагогічного інституту іноземних мов, фонд обласної дитячої бібліотеки тощо) згоріли у пожежі 15 березня 1943 р. [190].

За період окупаційного режиму втрачено значну частину фонду Центральної наукової бібліотеки Харківського університету, хоча й в дещо меншому обсязі порівняно з ХДНБ ім.В.Г.Короленка. Пограбування цього другого за розмірами книгосховища Харкова аналогічно здійснювалось офіцерами та солдатами окупаційних військ, представниками групи Кюнсберга та Оперативного штабу Розенберга, а також працівниками німецьких міністерств [134, арк.170].

За свідченнями з повоєнних актів протягом першого місяця окупаційного періоду (з жовтня по листопад 1941 р.) з бібліотеки “зникли винятково цінні книги за такими відділами: географія, геологія, геодезія, а також всі атласи, геологічні та географічні карти, плакати і фото загальною кількістю до 10 тис.одиниць” [41, с. 19]. Отже, акцію з вилучення зібрань картографічних творів з харківських бібліотек здійснено оперативно і завершено до початку 1942 року.

Представники Оперативного штабу Розенберга розпочали роботу з фондами ХДНБ і ЦНБХДУ одночасно - у червні 1942 року. Вже 3 червня керівництво університетів бібліотеки отримало наказ про передання у розпорядження окупантів “всієї політичної літератури та періодичних видань”.

На відміну від діяльності у ХДНБ ім.В.Г.Короленка, робота групи штабу Розенберга в університетському книгосховищі регулярно відображалася не лише у звітах, а і в актах (навіть пронумерованих 1); бібліографічних списках, які складались бібліотекарями при вилученні книг (ці матеріали зберігаються на даний час в архіві ЦНБ ХДУ). Наприклад, в акті за № 5 від 17 червня 1942 року зафіксовано, що місцева група Оперативного штабу Розенберга вилучила 17625 примірників. За оцінкою радянських експертів, це була “найцінніша соціально-економічна література”. До акту за № 6 від 1 липня 1942 року було занесено 1722 книги та 831 одиницю фотоматеріалів [41]. Згідно зі записом, доданим до цього документа, було вилучено велику партію іноземної та вітчизняної літератури з географії, геології, геохімії, геоботаніки (у тому числі праці визначних вчених, видань високого рівня поліграфічного видання). Численний інвентарний ряд, велика кількість примірників окремих видань - все це свідчить про те, що вказаним зібранням було завдано непоправної шкоди [41].

У списках бібліотеки Харківського державного університету подано також видання з історії й культури єврейського народу, з історії Польщі. Списки з позначкою “До штабу Розенберга” вміщують численні прижиттєві та інші цінні (у тому числі ілюстровані) видання, твори класиків російської та західноєвропейської (переважно французької літератури). Вихідні відомості цих книжок не повністю наведено у списках, однак інвентарні номери вказують на те, що переважну більшість з них було видано на початку XIX ст. Таким чином, чимало

поліграфічних шедеврів назавжди втрачено для найстарішої університетської бібліотеки України.

За таким самим “сценарієм” окупанти здійснювали бібліотечні операції в інших великих книгосховищах міста - у Науково-технічній бібліотеці (зараз - ЦНБ ХЦНТІ) та Медичній бібліотеці. Тут вилучалася переважно технічна книга та періодика радянського періоду, видання з читань військової медицини.

Узагальнюючи показники радянських та німецьких архівних документів, можна вважати, що втрати бібліотечних фондів Харкова 1941-1943 років становлять біля 2 млн. примірників, з яких близько 300 тис. було вивезено в Ostbicherei Rozenberg та інші книгозбірні Німеччини [49, с. 23-24]. Це дає підстави припустити, що деяка частина харківських бібліотечних фондів і до тепер знаходиться в цих книгосховищах.

Вивчаючи акти та витяги з актів Надзвичайної Державної комісії про збитки, заподіяні німецько-фашистськими загарбниками українській культурі, можна стверджувати, що майже кожним регіоном України втрачено найцінніші книжкові надбання.

Основний книжковий фонд Херсонської наукової бібліотеки ім.М.Горького, в якому на початку 1941 року містилось 300 тис. томів пошкоджено, спалено, пограбовано, знищено, зокрема всю літературу, видану за роки радянської влади, і майже весь газетний архів. Збитки, завдані Бібліотеці німецькими окупантами, становили понад 7 млн. карбованців [125, арк. 175].

Бібліотекою Херсонського педагогічного інституту, в якій містилося до війни 75 тис. томів книг, втрачено, за винятковим 10 тис. томів, переданих у центральну бібліотеку [125, арк. 175]. Також з бібліотеки Херсонського обласного історико-археологічного музею вивезено німецькою владою до 2350 томів з археології і частина томів історичного змісту. Вивезено праці з археології Фармаковського, Спіцина, Жебелева,

Ростовцева, Штерна, Веселовського, Городцева, Єфименка, Уварова, Бобринського та інших [125, арк.430-431].

Загальна кількість книг, котрі були вивезені зі всіх бібліотек Херсона, становлять біля 30 тис.книжкових одниць [125, арк.176].

Німецько-фашистські окупанти заподіяли непоправної шкоди книжковому фонду Волинської обласної бібліотеки. З перших же днів окупації Луцька, нацисти через вікна скидали на машини всі книжки і вивозили їх на пустирі, утримували в сирих підвалах. Завідувач цієї бібліотеки М.Шевченкова у статті в газеті “Радянська Волинь” від 12 січня 1945 року згадувала: “В одному з підвалів ми потрапили на велику кількість книжок - понад 26 тисяч [48, с. 299]. Ці книжки були закидані дошками, ганчір’ям, ватою. Мабуть німці збиралися їх спалити, але не встигли... Біля залізничного вокзалу відшукали ми велику купу книжок, засипаних снігом. Це були шкільні підручники” [48].

За період Другої світової війни було знищено всі книжкові фонди в районних та сільських бібліотек Вінницької області: зовсім було спалено Вінницьку обласну бібліотеку ім.Тимирязєва, в якій містилось 470 тис.томів [90, арк. 17]. Були викрадені рідкісні екземпляри середньовічної рукописної літератури та перші друковані книги XVI - XVIII ст. Німецькими військами спалено бібліотеку Вінницького обласного краєзнавчого музею. Приміщення клубів, бібліотек, шкіл окупанти використовувати під стійла для коней, під склади і солдатські казарми [90].

У Полтаві фашистські загарбники пограбували обласну бібліотеку, в якій містилось 500 тис.томів [125, арк. 98]. Викрали всі книги найстаровиннішої в Україні бібліотеки Переяславської духовної семінарії, всю особисту бібліотеку Гнедича, автора російського перекладу “Іліади” Гомера; перші видання російських письменників XIX ст. - Пушкіна, Жуковського, Гоголя, Крилова та інших, з автографами авторів; рідкісну

пам'ятку - рукописне Пересопницьке Євангеліє, десятки старовинних церковних книг; перше видання книги Сервантеса "Дон-Кіхот" іспанською мовою, ювілейну колекцію, зібрану до 100-літнього ювілею Вітчизняної війни 1812 року, а також 500 томів стародавніх японських видань на шовковому папері [125].

У циркулярі шкільного відділу Сарненського гебітскомісаріату (Рівненська область) 4221 від 5 травня 1942 року вказувалося: "У сільських школах залишилось багато книг політичного змісту. Наказую всі бібліотеки зібрати в районні, а районним доставити у шкільний відділ м.Сарни для знищення". А Рівненська міська бібліотека, в якій містилось 50 тис.книг, була закрита, і майже всі книги вивезено, як сировину, для паперових фабрик [147, арк.1].

Значних збитків заподіяно бібліотеці Чернігівського державного історичного музею, до складу якої входили 2700 книг з бібліотеки Тарновського, 1700 Милорадовича, 1600 Лизогуба, 800 Куліша, 800 книг з архівної комісії, а також 2000 різноманітних книг з мистецтва та інші [143, арк.180].

В Тернопільській області до війни налічувалось 7 бібліотек і 491 читальні [154, арк.9]. Протягом окупованого періоду гітлерівськими військами зруйновано майже всю мережу бібліотек у містах і районах області та пограбовано 549 тис.томів [154] цінної літератури, котра була національним багатством. Кращі твори літератури народів Європи перетворено на попіл, пограбовано і вивезено в Німеччину. Повністю зруйнован Тернопільську обласну бібліотеку [154].

Донецька обласна бібліотека заснована 1 грудня 1926 року як публічна бібліотека м.Сталіно, книжковий фонд якої (за різними джерелами) налічував від 100 тис. до 500 тис.томів. 100 тис.примірників [179, с.14] з довоєнного фонду сьогодні складають фонд рідкісних і цінних видань бібліотеки, частина з них знаходиться на депозитарному

зберіганні. За період Другої світової війни всі культурно-просвітницькі заклади Донеччини зазнали значних втрат, а деякі з них були повністю зруйновані.

Працівниками обласної бібліотеки було проведено аналіз літератури з печатками, штемпелями німецької окупаційної влади. Із 100 тисяч проштампованих у 1941-1942 роках книжок, найбільший інвентарний номер встановлений на сьогодні, - 23 тисячі, з яких у фондах залишилось лише декілька десятків примірників. А для пошуку можна назвати лише одиниці конкретних видань. Це три томи із повного зібрання творів В.Шекспіра, виданих у Лондоні 1747 року англійською мовою, які спочатку містились у фондах Юзівської бібліотеки покажчиків, потім у 1936 році їх виявлено у фондах обласного краєзнавчого музею, і пізніше під час війни вони зникли [179, с.14-15]. Така ж сама доля спіткала бібліотечні установи Дніпропетровської області. У вирі війни втрачено цінні книжкові зібрання, котрі нагромаджувались протягом багатьох років.

Бібліотека Дніпропетровського гірничого інституту ім.Артема на початок війни налічувала близько 500 тисяч томів. [191, арк.40]. З приходом гітлерівських військ 1941 року головний корпус бібліотеки був зайнятий частинами СС. З початком окупації розпочинається вивіз бібліотечних фондів у Німеччину. Наприклад, з кабінету палеонтології та історії геології з багатющою бібліотекою кам'яновугільних монографій, серед яких були антикваріатні уніками, такі як 12 томів автора Соверби, були викрадені і вивезені працівником СС Іорданом. Окупаційні власті вивезли у німецькі бібліотеки 8,5 тис.томів [191].

Значних збитків за період окупації Одеси (1941-1944 років) заподіяно нацистами та їх союзниками, не тільки в матеріальному, але й в духовному та культурному відношенні [22, с. 705].

У звітах Одеської бібліотеки, за роки окупації в розділах “Робота з фондом” зафіксовано такі вивезення: до королівства Румунії - 920 томів;

професору Яського університету пану Болдуру - 709 книг з історії; пану Караману - 920 книг літератури та мовознавства; представнику командування - 650 книг; представнику румунського Червоного Хреста - 1012 книг, пану Бергу в Німеччину - 709 книг [46, с. 57].

У 1943 році працівники бібліотеки почали складати “Картотеку на відсутню літературу (картотеку АБСів)”. У підсумковому акті зафіксовано на березень 1943 року 4464 примірники вивезеної літератури [46].

На 1800 одиниць зберігання були складені акти-списки, працівниками бібліотеки. Ці списки-свідчення не тільки грабіжницької політики окупантів, а й характеристики їхніх далекоглядних інтересів щодо завойованих територій. Вивозилася літератури з економіки, статистики, географії, етнографії, історії. Особливу увагу окупанти, які займалися вивозом, приділяли картам. Це були найцінніші видання: Чухов М. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах, от древнейших времен. - Спб., 1781-1788 гг. - Т.1-7., Карта Одесского уезда. Сост.Вебером в 1890 г. - Одесса; Скальковский А. Пространство и народонаселение Новороссийского края. - Одесса, 1848; Чернявский И. Замечание о Новороссийской области. Из Новороссийского календаря на 1855 г.; Суленов Н.Ф. Современная малорусская этнография. Ч.1-2. Киев, 1893-1897. - Ч.11-2; Список населенных мест Томской Губернии за 1899 г.; Гросс Е. Автономия С.Ц. Сов.респ.немцев Поволжья. - Покловск, 1926 г.; Реклю Е. Балканские государства: Греция, Турция, Болгария, Румыния, Сербия, Черногория. - Спб., 1905 г.; Карта Европейской Турции. В масштабе 10 верст в дюйме; Крживецкий Л. Психические расы. Опыт психологии народов. - Спб., 1902 г.; Гайке В. Человеческие расы. - Спб., 1905 г [46, с. 58].

Особливе зацікавлення викликає список вивезеної до Німеччини літератури, котра призначалася фон Бергу (те, що в списку не вказано конкретної адреси та посади адресата, уможливорює припущення, що фон

Берг був на той період дуже відомою особою). Серед книг, що відправлялися фон Бергу, значаться: Забловкий К. Статистическое описание Российской империи. - Спб., 1815 г. - Ч.1-5.; Кауфман И.И. Статистические обзоры русских банков. - Спб., 1872, а також великий масив ретельно вибраних цінних видань з географії та етнографії, карти [46].

Грабіжники діяли обережно і намагалися знищити сліди злочинів, тому не залишали своїх підписів під такими документами. Так, за наказом муніципалітету 13 березня 1944 року, за місяць до визволення Одеси, з бібліотеки було вилучено акти про вивезені книги та інші документи за 1943 та 1944 роки. Але в архіві бібліотеки все ж пощастило віднайти акти на незначну кількість книг за підписами адресата. Ці документи вже безперечно мають юридичну силу, тому що їх підписано відповідальними особами, як наприклад “Акт о передаче в библиотеку губернаторства Большой Советской Энциклопедии от 1 декабря 1943 года” [192, с. 15].

Виявлено і особисті записки з резолюціями про виконання: про пересилку до Бухареста панові Бакуці одного примірника ювілейного видання “Одесса. 1794-1894 гг.”; про передачу панові М’ясникову п’яти видань, згідно з прикладеним списком. Список, на жаль, не зберігся.

Після звільнення Одеси від гітлерівських військ у 1944 році, в бібліотеці була створена Комісія для визначення збитків, завданих бібліотеці в роки окупації; в архіві бібліотеки збереглася доповідна записка з підсумками роботи комісії.

На основі актів з інвентаризації фонду у 1949 році засвідчено, що за часів окупації Одеси вивезено, пограбовано, пошкоджено і втрачено під час бомбардувань внаслідок прямого влучення снарядів пошкоджено понад 600 тис. примірників видань [192, с. 15-16].

Величезну кількість книг, рукописів, стародруків та інших цінностей було вивезено з Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаніка, Академії

Наук України. ЛНБ ім.В.Стефаника АН України створена за Постановою РНК УРСР від 1 січня 1940 року на базі 84 бібліотек Львова, серед яких найбільшої бібліотеки Наукового товариства ім.Т.Шевченка (НТШ). Народного дому, Ставропійського братства, Народного закладу ім.Оссолінських (“Оссолінеум”) - бібліотеки австрійського вченого, магната Ю.М.Оссолінського була перевезена з Відня до Львова у 1827 році і подаровано у довічну власність столиці Галичини - місту Львову [42, с. 89]. За 90 років існування в “австрійському Львові” її фонди значно поповнились також українською літературою, зокрема стародруками греко-католицьких монастирів, закритих цісарем Йосифом II.

На 1939 рік у книгозбірні Оссолінських містилось 309576 книг, 318 інкунабул (книги видані до 1 січня 1501 р.), 5170 стародруків, 13500 рукописів, всього 328564 одиниці збереження. Приблизно 100000 примірників літератури-книги та періодика - були неопрацьовані і незаінвентаризовані [42, с. 89]. Також до ЛНБ ім.В.Стефаника АН України долучено бібліотеки “Просвіти” та інші.

Під час війни “спецфонд” розформували, але інша, не менш жорстока система теж не дрімала. Восени 1943 року у зв’язку з наближенням лінії фронту перед польським персоналом Оссолінсуму повстала проблема забезпечення його збірок і збереженням їх від можливого знищення під час воєнних дій. З ініціативою у цьому напрямі виступив М.Гембарович, який планував евакуацію зі Львова до Кракова найцінніших збірок Оссолінсуму. В листопаді 1943 року директор Головного управління бібліотек в Генеральному Губернаторстві др.Густав Абб погодився на вивезення найцінніших збірок Оссолінсуму до Кракова. Велику роль в цих стараннях відіграв також німецький керівник Staatsbibliothek Lemberg др Олександр Гіммецький [42, с. 95].

В грудні 1943 року в Оссолінеумі розпочато приготування скринь ідесь спочатку 1944 року приступили до пакування рукописів.

Незважаючи на те, що польське керівництво Бібліотеки здійснювало оперативні заходи з комплектації скринь і їх вивезення, перший вагон зі збірками Оссолінеуму підготовлено 18 березня 1944 року і направлено до Кракова наступного дня. Цей транспорт із 35 скринь містив головним чином найцінніші збірки Оссолінеуму (1203 рукописів, 2176 грамот і 261 стародрук), а також бібліотеки Баворовських (50 рукописів, 115 грамот і 306 стародруків). [42]. Він був також доповнений окремими рукописами і стародруками з бібліотек Павліковських, Чарторійських та ін. Крім того, М.Гембарович, можливо з ініціативи С.Інгльота, до окремих скринь з рукописами і стародруками долучив без жодних списків найцінніші нумізматичні колекції, котрі містились в музейних колекціях бібліотеки.

Протягом неповних двох тижнів підготовлено наступний транспорт. Другий вагон з вибраними збірками Оссолінеуму завантажено 1 квітня і направлено 2 квітня. У 32 скрині, вміщено збірки Оссолінеуму (969 рукописів, 384 грамот, 846 стародруків і 2371 малюнок), які доповнено збірками бібліотеки Баворовських (58 рукописів і 103 стародруки) та інших бібліотек (30 рукописів, 3 грамоти і 13 стародруків). Крім того без жодних списків вивезено за наказом німецьких властей, біля 40 тис.радянських книжок з галузей техніки, рільництва, економіки, статистики, а також військової справи [42, с. 95-96].

За роки фашистської окупації м.Львова (1941-1944 рр.) з фондів колишнього “Оссолінеуму” вивезено до Німеччини 1860 примірників найціннішої літератури, з них 11416 книг, 350 інкунабул, 2396 гравюр та інших документів, 2376 рукописів і численних мистецьких творів. Влітку 1945 року цей фонд виявлено у Нижній Сілезії, але до Львова його не повернуто фонд передано Бібліотеці Народовій у Варшаві, а згодом – створеному у Вроцлаві, інституту Оссолінських. Під кінець окупації із колекції бібліотеки Наукового товариства ім.Шевченка вивезені окупаційними властями до Німеччини 63 скрині архівних та рукописних

матеріалів, які теж збереглися на території Польщі, частина з цих матеріалів на сьогоднішній день міститься у Бібліотеці Народовій у Варшаві. Багато бібліотечних скарбів, які містились в колишньому маєтку графині Пфайль в Альденбургу (тепер Аделіні) втрачено внаслідок бомбардування [193].

Величезною втратою для Львова вважається вивезення найціннішої літератури: церковних стародруків та розкішно оформлених вірменських Євангелій з фондів бібліотеки Львівського університету. Тоді ж вірогідно вивезено оригінальні рисунки геніального німецького художника XV - XVI ст. Альбрехта Дюрера, які з невідомих причин опинилися в американській зоні окупації і на сьогодні розпродані у світах [194, с. 137]. Повертаючись до історії з рисунками Дюрера, слід зауважити, що у 1823 році князь Генріх Любомирський підписав угоду з графом Оссолінським (згодом - публічна бібліотека ім.Оссолінських у Львові) про те, що частину своєї мистецької колекції, в тому числі придбані його сім'єю, (вважається, що від родини Габсбургів) є рисунки Дюрера. В цій угоді є такі слова: "Предмети, які раз до цієї бібліотеки були внесені, не мають бути ніким зрушені з місця, ні відірвані від неї, але на вічні часи в ній залишатися" [195, с. 435]. У свою чергу граф Оссолінський склав заповіт, в якому говориться: "Усі мої друковані книги рукописи, збірки рисунків, карт, медалей, образів, скульптур, дослівно всі, щодо творчості і мистецтва, відноситься, а після моєї смерті в моїй власності знаходиться, на створення Публічної бібліотеки у столичному місті Галичини Львові, передаю і призначаю" [195].

Про рисунки А.Дюрера з Львівської колекції стало добре відомо, зокрема в Німеччині, після презентації їх у 1929 році на виставці в Нюрнберзі. Мабуть цей факт, а також патріотичні почуття до славного німецького художника були причиною для загарбницьких планів Адольфа

Гітлера стосовно Львівської колекції вже в перші дні після окупації Львова [195, с. 435; 51, с.28-30].

У німецькому каталозі, що був виданий під час окупації, Мюльманом зазначено, що рисунки великого художника великої доби Відродження Альбрехта Дюрера, ним особисто вручено Герману Герінгу, а той доставив їх фюреру. Гітлер був задоволений і наказав, щоб вони супроводжували його у поїзді на Східний фронт. “Коли рисунки будуть поруч, я зможу дивитись на них частіше”, -[196], - сказав ватажок нацистів. Майже впродовж всієї війни рисунки Дюрера знаходились в офісі А.Гітлера в рейхсканцелярії. Та не довго він тішився ними. Не допомогло і те, що сховали їх в найглибших надрах соляної шахти поблизу Зальцбурга. Однак не повернулися рисунки і до Львова. Знайдені американцями, їх передали якомусь нащадкові Любомирських, який пообіцяв, що поверне їх до Львова, а згодом, що подарує їх художній галереї у Вашингтоні. Обдуривши усіх і, не маючи жодного права на спадщину, всю колекцію розпродав і на отриманні кошти прожив до кінця життя на французькій Рів’єрі [196].

24 рисунки А.Дюрера, вивезених з Львівського “Оссолінеуму”, нині зберігаються в престижних скарбницях світу - Британському музеї, Метрополітені - музеї Нью-Йорку (“Автопортрет”), галереї інституту Куртолд, Національній галереї в Канаді, художньому музеї у Клівленда (“Тілець”), художньому інституті Чикаго (“Чоловік із веслом”), Барберівському інституті, у Бірмінгем... І, звичайно у приватних колекціонерів в Лондоні, Нюрнберзі, Монреалі, Відлшерді, Нью-Йорку [52, с. 35].

В ході Другої світової війни повністю була ліквідована мережа масових шкільних бібліотек. Ось характерні приклади варварської політики фашистів: в Запорізькій області з 1200 бібліотек залишилось тільки 76, в Донецькій - з 1200 бібліотек - 290 і т.д. Постраждали цінні

наукові бібліотеки українських університетів та інститутів. За даними державної реєстрації на кінець 1946 року в Україні функціонувало всього 9921 бібліотека (тобто п'ята частина попередньої мережі) з фондом 34,8 млн. примірників (менше 30%) [197, с. 92-93]. Виконане дослідження не претендує на вичерпність, проте достатньою мірою окреслює стан і масштаби втрат від знищення і вивезення фондів українських бібліотек під час нацистської окупації і є певним внеском у вирішення важливої проблеми з виявлення і повернення в Україну вилучених національних книжкових скарбів в роки Другої світової війни. Після закінчення війни здійснювалися окремі спроби з визначення обсягів збитків та їх відшкодування, однак ці дослідження не доведено до логічного завершення.

До цього часу відсутня достовірна інформація про загальні втрати, заподіяні внаслідок війни українській культурі, а також про обсяги часткового відшкодування культурних цінностей.

Зрештою, не складено Національного реєстру втрачених культурних надбань українського народу за період Другої світової війни. І це в той час, як у багатьох країнах ця робота ніколи не припинялася, зокрема німецькою стороною обґрунтовуються законні претензії щодо повернення культурних цінностей, вивезених як репарації до колишнього Радянського Союзу.

Пошукова робота потребує великої ретельності, уважності, вміння співставляти й аналізувати. Тільки в нових умовах незалежної України, а саме після утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, активізувалась робота з уточнення фактичних масштабів втрат. Успішне вирішення цієї багато аспектною проблеми можливе за умови об'єднання зусиль всіх зацікавлених інституцій і, головне, працівників бібліотек, архівів, музеїв з широким залученням науковців, вітчизняних та іноземних фахівців.

Небхідно також вирішити питання про передання офіційних документів працівникам бібліотекам, які здійснюють регіональні пошуки у регіонах, а також передбачити відповідні кошти для пошуку втрачених книжкових цінностей у виявлених місцях їх утримання.

Результати виконаного дослідження свідчать, що за період Другої світової війни, на першому етапі під час відступу більшовиків, і впродовж нацистської окупації, величезну кількість книжкових скарбів вивезено за межі України, а значну частину бібліотечних фондів пограбовано та злочинно знищено з ідеологічних міркувань.

ВИСНОВКИ

Друга світова війна, найвікопомніша катастрофа окрім величезних людських і матеріальних втрат спричинилась до надзвичайно великої руйнації у духовній сфері людства, а надто українського народу. Волею імперських амбіцій двох тоталітарних режимів Україна стала однією з основних арен жахливих битв, в полум'ї якої знищено найцінніші духовні скарби нашого народу.

За період Другої світової війни в Україні було знищено або вивезено з неї величезну кількість матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, в тому числі велика кількість архівних документів, рукописних документів, та інших писемних джерел, музейних, бібліотечних фондів, що опинилися в інших країнах близького і далекого зарубіжжя.

На основі архівних матеріалів та історіографічних видань про вилучення історико-культурних цінностей України у період Другої світової війни в дисертаційній роботі досліджено обставини, умови і масштаби втрат, заподіяних національній культурі. Дотепер дана проблема не мала комплексного вирішення. В українській історіографії досліджено лише окремі її аспекти. У здебільш ому увага дослідників зверталась до вивчення стану з архівами та музейними цінностями оминаючи втрати бібліотечних фондів. В дисертаційній роботі досліджено, узагальнено і систематизовано архівні та історіографічні матеріали, відслідковано подальшу долю втрачених історико-культурних надбань.

Сьогодні надто складно, у більшості випадків, відтворити стан всіх цінностей, пограбованих німецько-фашистськими окупантами. Однак, надзвичайно важливо простежити долю скарбів національної культури, частина з яких, ймовірно, існує й досі якщо, навіть, з огляду на складність реституційних процесів і специфіку міжнародного мистецького світу, не вдається виявити і повернути архівні матеріали, музейні експонати,

книжкові фонди, то детальне дослідження адекватної нацистської та радянської “культурної” політики, реалізованих злочинних операцій з вивезення історико-культурних цінностей України відтворить суть і масштаби втрат яких зазнала національна культура за період Другої світової війни.

Результати аналізу документів про знищення та вивезення в роки війни культурних надбань з нашої держави свідчить, що імперські сили здійснювали ці акції професійно і цілеспрямовано, переслідуючи політичні та корисливі загарбницькі цілі для спотворення історичної правди, віковичної пам’яті українського народу, позбавлення його національної самобутності, державності та існування.

Відомо, що через недостатнє знання всього комплексу джерел, їх розмежованість в літературі пропагується чимало лжетеорій про “не історичність” та “бездержавність” окремих народів, у сфальсифікованому вигляді висвітлюються окремі події і навіть цілі епохи історичного процесу. Все це завдало великої шкоди людству, зокрема українському народу. Тому вирішення проблеми виявлення та повернення на Батьківщину всіх незаконно вивезених історико-культурних цінностей і писемних джерел є важливою і відповідальною державною справою. Своєю роботою автор прагне долучитися до цієї важливої справи, внести свою лепту у процес її здійснення.

В дисертації розглянуто три етапи нищення та переміщення історико-культурних цінностей в період Другої світової війни: по-перше, це втрати, заподіяні архівам, музеям та бібліотекам у перші дні війни на теренах нашої держави внаслідок ворожих бомбардувань та пожеж; по-друге, внаслідок евакуації архівних матеріалів, музейних експонатів і бібліотечних фондів радянськими органами державної влади у східні області Радянського Союзу їх знищення з ідеологічних міркувань чи

неможливості вивезення; по-третє, вивезення історико-культурних цінностей з України німецькими окупантами та їхніми союзниками.

У дисертаційному дослідженні на основі архівних фондів прослідковано і ґрунтовно проаналізовано концепцію, засади і механізми нацистської окупаційної політики щодо історико-культурних цінностей на території України, яка передбачала збереження цінних матеріалів, здійснення їх суворого обліку, максимального збору і використання, передусім архівних документів у боротьбі з так званим світовим більшовизмом і сіонізмом. Це фото - кінодокументи радянських установ, партійних органів, які стосувалися голоду 20-30-х років в Україні, нищення культурних цінностей, антирелігійної роботи, а також матеріали з життя і діяльності євреїв в Україні. Інша група матеріалів призначалася для використання нацистськими спецслужбами, військовою розвідкою у військово-стратегічних, розвідувальних цілях. Вперше в історії нищення культурних цінностей здійснювалося не тільки в ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Її головна кінцева мета - планомірне вивезення до Рейху найбільш цінних колекцій архівних документів, музейних експонатів, бібліотечних фондів. Для цього у складі німецької армії та армій її союзників були створені спеціальні підрозділи, призначені для виявлення і вилучення культурних цінностей на окупованій території. Зокрема, це німецький спеціальний батальйон під командуванням Еберхарда барона фон Кюнсберга, Айнзацштаб рейхслейтера Альфреда Розенберга, Крайове управління архівами, музеями і бібліотеками, румунська Служба захоплення і збирання трофеїв. Виконаний аналіз сприяє об'єктивному трактуванню нацистської філософії щодо культурного пограбування, духовного нівелювання загарбаних народів.

У дисертації проаналізовано і радянську політику щодо історико-культурних цінностей України. Вивчено механізми вилучення та евакуації

історико-культурних цінностей у тиліві райони СРСР. Встановлено концептуальні засади, засоби і масштаби реалізації сталінської тактики “випаленої землі” на залишених ворогу територіях. Визначено основні маршрути евакуації цінностей і регіони кінцевого призначення - Західний Сибір, Казахстан, Узбекистан, Башкирія та Урал. Під час евакуації було знищено багато культурних пам'яток через бомбардування в час переміщення, пограбування в дорозі чи на місцях утримання, за несприятливих природніх умов (час, сонячні промені, волога), та недбалість зберігання. Крім того, багато скарбів втрачено і за обмеженістю можливостей і засобів евакуації. За стислості строків, радянськими державними органами, котрі займалися евакуацією, відбиралось найцінніше, все інше, щоб не залишити ворогові, знищувалось. Власне тому, привелююча частина історико – культурних реліквій зникла безслідно, що значною мірою зумовило безпрецедентні у світі руйнівні наслідки для всієї національної культури України.

У дисертаційній роботі досліджено основні маршрути переміщення історико-культурних цінностей на схід (про що вище згадано) і на захід та часткового їх повернення в Україну. Встановлено місця транзитного і кінцевого утримання історико – культурних цінностей. Передусім, великі транзитні склади у містах Верхньої Сілезії - Раціборі і Опаві (німецьке Тропау) (Raciborz і Troppau), які використовувалися як тимчасові пункти. Іншими такими пунктами, менш важливими, були склади у Кракові, Вільнюсі, Ризі, Кенігсберзі. Звідти награвовані скарби направлялись і утримувались, у монастирі Буксхайм біля Меммінсену і в замках біля Кольмберга, Банца і Хехштедта. В подальшому створено централізовані збірні пункти у Мюнхені, Вісбадені, Оффенбасі, поблизу Франкфурта.

В дисертації визначено втрати не лише суто українських реліквій, а і всі історико-культурних цінностей, що перебували на території України і були вивезені з неї, що прямо чи опосередковано стало результатом

іноземної військової окупації, колоніальної імперської політики або привласнення після передання на тимчасове зберігання.

Нині ми намагаємося осмислити масштаби культурної катастрофи, яку спричинила війна. Втрата культурних цінностей - один з найтрагічніших наслідків війни. Але, якщо людські втрати відновити неможливо, то збитки від вивезених з України творів мистецтва та інших культурних і наукових надбань можуть бути хоч частково відшкодовані справедливою реституцією. Для новоствореної Української держави це було б актом широкого визнання та поваги. Україна прагне до цивілізованого вирішення проблем повернення історико-культурних скарбів.

На сьогоднішній день при Кабінеті Міністрів України створено Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей для вирішення питань реституції.

Серйозною проблемою є повернення історико-культурних цінностей, які вивезено з теренів нашої держави в Росію під час Другої світової війни до музеїв, бібліотек і архівних сховищ, звідки їх не повернуто в Україну.

Радянському Союзу Німеччиною повернуто 531 тис. [198] культурних предметів, вивезених в період війни, з них 167 тис. [198] належали Києву. Згідно з іншими даними, як мінімум 350 тис [198] – цінності України. Проте значну їх частину не передано в Україну, а незаконно привласнено Росією.

Повернення та реституція культурних цінностей стане актом відновлення історичної справедливості та забезпечення повноцінного розвитку української культури в майбутньому. Як відомо, спробу розв'язати цю складну проблему цивілізованими заходами було зроблено 14.02.1992 року. Керівниками одинадцяти держав-членів СНД підписано “Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх

походження”, якою сторони задекларували готовність до співпраці з визначенням конкретних механізмів наступних дій [199, - с. 30].

Невдовзі в засобах масової інформації Росії розгорнулась активна кампанія протидії, до якої долучились відомі діячі російської науки та культури, парламентарі. Угоду кваліфіковано як “катастрофу”, “розтягнення культури по національних країнах”, як таку, що суперечить міжнародному праву. Питання про повернення культурних цінностей стало одним із спірних пунктів україно-російських взаємин і потребує правового розв’язання [200]. Адже колишній СРСР був авторитарною державою за змістом організації влади, але формально це була федеративна держава, кожен суб’єкт федерації якої мав певні права. Українська РСР, яка цілком відповідала формальним ознакам територіального державного утворення, що володіє певною самостійністю, мала свої кордони, законодавчий і виконавчий органи, правову й судову систему, власну Конституцію та інше. А надто, на відміну від усіх республік СРСР (в тому числі і Росії) Україна була повноправним членом ООН міжнародної організації суверенних держав, однією з її засновників, та ЮНЕСКО [201, - с.11]. Отже, на територію України поширювалась дія міжнародно-правових актів в галузі охорони та збереження історико-культурної спадщини. Відповідно до Конституції СРСР Україна протягом усього перебування в Радянському Союзі мала власне законодавство в галузі збереження культурної спадщини.

Історико-правовий аналіз численних фактів, що ілюструють конкретні обставини, при яких українські культурні цінності потрапляли на територію сучасної Росії, переконливо доводять, що майже кожна така втрата пов’язана з порушенням міжнародних правових норм та чинного законодавства України.

Україна має право бути рівноправною договірною стороною в тих дипломатичних акціях, які стосуються повернення історико-культурних

цінностей, їх обміну, а також компенсації за їх втрату між Росією і Німеччиною, що безпосередньо стосується національних інтересів України. Намагання Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, реалізувати реальні заходи разом з Державною комісією Російської федерації, підписати протокол про співпрацю, залишаються намарними.

Росія виступає ініціатором утворення міждержавних, наддержавних і координаційних структур в СНД, які б сприяли і співробітництву в різних сферах, але відмовилась у травні 1993 року від участі в Мінській нараді експертів держав в СНД, яка опрацювала “Положення про міждержавну комісію з проблем власності на культурні цінності” [202, - с.117].

У вирішенні питань повернення пограбованої нашої історико-культурної спадщини ми частіше знаходимо взаєморозуміння з Німеччиною, іншими країнами, ніж з Росією, зокрема з установами Москви і Санкт-Петербурга, де знаходяться численні цінні колекції наших музеїв та картинних галерей.

Проблема повернення культурних та історичних цінностей країнам, що їх втратили, вже століттями є предметом інтенсивного розгляду з боку міжнародного співавторства та його спільних інституцій. Найперше вона виникла у зв'язку з необхідністю захисту історико-культурних надбань під час воєн та збройних конфліктів. У 1899 році, під час роботи першої Гаазької конференції миру, розроблено конвенцію про закони та звичаї сухопутної війни, яку підписали 24 держави. У 1907 році друга Гаазька конференція прийняла нову конвенцію та Положення про закони та звичаї сухопутної війни. Ці документи підписано 41 державою, 25 держав їх ратифікували. До важливих документів відносяться так звані Пакт Реріха, який розроблено видатним вченим-гуманістом і реалізовано на регіональному рівні у Вашингтонській угоді від 15 квітня 1935 року, учасниками якої були Сполучені Штати та 20 країн Латинської Америки -

членів Панамериканського союзу [203, с.111-112]. Безпосереднє значення для України має декларація про повернення пограбованого майна нацистською Німеччиною та її союзниками у період Другої світової війни, яку підписано 5 січня 1943 року урядами Радянського Союзу, Великобританії, США та п'ятнадцяти інших держав-членів антигітлерівської коаліції [204, с. 116-117]. У післявоєнні роки Гаазьку конвенцію та протоколи про захист культурних цінностей в разі збройного конфлікту від 14 травня 1954 року підписано 61 державою. Ці документи ратифіковано Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 грудня 1956 року та Президії Верховної Ради України від 9 січня 1957 року [204, с.116-117].

Невідкладними завданням слід вважати:- створення банку даних про втрати культурних цінностей України, видання на основі максимально повного та інформаційного реєстру скарбів; офіційного каталогу пограбованих і вивезених історичних та культурних пам'яток та його розіслання в усі українські державні культурні установи і найбільші бібліотеки та музеї світу,

- започаткування випуску та періодичне видання збірників даних (регіональних і централізованих про долю українських музеїв, архівів і бібліотек, монументальних, історичних та архітектурних пам'яток України під час війни), у яких би узагальнювались результати наукових досліджень;

- підготування фахівців для науково-дослідної роботи правового забезпечення повернення в Україну історико-культурних цінностей;

- здійснення підготування пофондових і міжфондових довідників за окремими найважливішими комплексами джерел, розкиданих по різних архівах (наприклад таких, як матеріали відомства Розенберга);

- підготування і видання збірників міжнародних актів про охорону, захист та повернення культурних цінностей;

- підготування монографічних видань, залучення молодих науковців, аспірантів для розроблень з цієї проблеми;
- налагодження широкого співробітництва з іншими державами на засадах доброї волі і міжнародно - правових норм у цій галузі;
- забезпечення безпосередніх контактів архівістів, бібліографів, музейних працівників, ініціативних вчених з різних держав.

Об'єднання зусиль фахівців, зосередження коштів, забезпечило б часткове відшкодування втрат, оскільки розпізнання майна та доведення права власності на нього за міжнародним правом покладається на державу, що подає претензії. У складі Радянського Союзу Україна не могла реалізувати це суверенне право на повернення своїх шедеврів, хоча була суб'єктом міжнародного права і членом ООН.

Сьогодні Україна як учасниця Гельсінського процесу приєдналася до документів НБСЄ; ратифікувала конвенції ЮНЕСКО, підтримує відповідні резолюції ООН, визнає пріоритет загальнолюдських цінностей і примат міжнародного права над внутрішнім. Доцільно зіслатися на Закон України від 10 грудня 1991 року "Про дію міжнародних договорів на території України" [205, с. 52], за яким укладені і ратифіковані Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Згідно із загальновизнаними нормами міжнародного права кожен народ має право на захист та повернення своїх творів мистецтва, писемних джерел, історичних реліквій, що створює необхідні передумови для розвитку культурної самобутності та розмаїття світової культури. В кінцевому підсумку його реалізація в контексті міжнародних відносин має всебічно забезпечити право людини вільно брати участь у культурному житті суспільства, насолоджуватися мистецтвом, здобутками науки та культури. Метою збереження державою історико-

культурних пам'яток є не тільки матеріальна схоронність, а й використання їх для народу, виховання його національної свідомості, утвердження патріотизму, самобутності і суверенітету незважаючи на рівень матеріального становища людей, їх місця проживання, освіти, віку, стану здоров'я тощо.

Для нашого народу повернення на терени своєї держави національно-культурних надбань є не просто актом переміщення історико-культурних цінностей з певної країни в Україну. Кожна пам'ятка, що повернеться на свою землю, відроджуватиме історичну пам'ять нашого народу, збагачувати його, сприяти пробудженню та становленню його як нації, носія неповторної і самобутньої культури. У той же час Україна має бути готовою до будь-яких перемовин з іншими країнами, щодо повернення їх пам'яток культури, які за різних обставин опинилися в нашій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996, - 334 с.
2. Максакова Л.В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. - М.: Наука, 1990. - 133 с.
3. Максакова Л.В. В рядах воюющего народа (из истории Советской культуры в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 г.г.). - М.: Мысль, 1965. - 310 с.
4. Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917 - 1945 г.г.). - М.: Наука, 1969. - 430 с.
5. Максаков В.В. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941 - 1945 г.г. //Вопросы архивоведения.- М., 1961- № 2. - С. 3 -13.
6. Разгонов С.Н. Завещано веками. - 2-е доп., переробл.изд. - М.: Мол. гвардия, 1985. - 175 с.
7. Александров В. Мафия СС. Пер. с франц. - М.: Прогресс, 1984. - 268 с.
8. Акуленко В.І., Юнак Н.Ш. Гуманізм і варварство: Про врятування культурних цінностей у період Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 років. - К.: Т-во Знання УРСР, 1987. - 48 с.
9. Немецко-фашистский оккупационный режим (1941-1944 г.г.). - М.: Политиздат, 1965. - 388 с.
10. Коваль В.С. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні. – К: Політ.видав. України, 1970. - 135 с.

11. Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. - К., 1977. - 264 с.
12. Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. - М., 1979. - 191 с.
13. Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни //Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. - К., 1958. -№ 2(32). - С.30-42.
14. Копылова О.Н. К проблеме сохранности ГАФ СССР в годы Великой Отечественной войны //Советские архивы. - 1990. -№ 5. - С.37-44.
15. Максаков В.В. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 г.г. //Вопросы архивоведения. - М., 1961.- № 2. - С. 3-13.
16. Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) //Архіви України. - 1975. -№ 2. С.9 - 18.
17. Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни //Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. - 1948. № 2 (3). - С.11-14.
18. Цаплин В.В. Возвращение в Советский Союз документов государственного архивного фонда. 1945 - 1946 г.г. //Музейное дело СССР. - М., 1976. - с.184-194; Восстановление архивных фондов в период войны //Советские архивы. - 1969. -№ 3. - С.22-29.
19. Хорхордина Т.И. История Отечества и архивы: 1917-1980 г.г. М.: Российск. гос.гумн. ун-т, 1994. - 360 с.
20. Пілкевич С.Д. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-1967) //Історичні джерела та їх використання. - К., 1963. - Вип. 3. - С.5 - 30; //Архівне будівництво на Україні за роки Радянської влади //Архіви України. 1968. № 6. - С.13-20.
21. Радянська Україна. -1944 . -19 лютого

22. Пегідо-Правобережний Ф. Велика Вітчизняна війна. -Мельбурн.: Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка в Австралії, 1966. - 862 с.
23. Норберт Мюллер. Вермахт и оккупация (1941-1944). Под редакцией А.Юденкова. -М.: Воениздат, 1974. - 387 с.
24. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів, 1993. - 658 с.
25. Klaus Goldmann. Gunter Wermusch. Vernichtet Verscollen Vermarxtet Kunstschatze im Visier von Politik und Geschäft. Mut-Verlag Asendorf, 1992. - 216 с.
26. Straty Wojenne. Malarstwo Polskie. Obrazy olejne, pastele, akwarele utraczone w latach 1939-1945. Poznan'. 1998. - 320 с.
27. Хаген Граф Ламбедорфф. Возвращение культурных ценностей пробный камень для Германо-Российских отношений. Под ред. Г. и В.Браун. Берлин, 1995. - 120 с.
28. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. - К.: Львів: Червона калина, 1991. - 120 с.
29. Patricia Kennedy Grimsted. The Odyssey of the Smolensk Archive. Number 1201, September 1995.
30. Вяртанне: Документы і архіуныя матэрыялы на праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоунасцей, якія знаходзяцца за межами Рэспублікі беларусь. -Мінск. 1992. - 256 с.
31. Фідлер В. “Трофеї війни” та міжнародна відповідальність //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К.: Танант, 1996. - Вип. 10. -С.79-86.
32. Кашик В. Проблеми повернення незаконного переміщення культурних цінностей, що знаходяться в приватних колекціях, їх законним власникам чи спадкоємцям в контексті міжнародних зобов'язань

- //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К.: Танант, 1996. - Вип.10. - С.70-75.
33. Леммермейєр Д. Міжнародний інформаційний листок “Здобич війни”, видання, присвячене проблемам культурних втрат у другій світовій війні //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К.: Танант, 1996. - Вип.10. - С.189-191.
34. Сьоні І. Практичні та юридичні аспекти питання володіння культурною власністю країнами, що розділилися. //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. -К.: Танант, 1996. -Вип.10. - С. 172-177.
35. Прушинський Я. Пам’ятки старовини. Культурні цінності спадщини //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К.: Танант, 1996. -Вип.10. - С.47-53.
36. Wilhelm Rohr. Die zentrale Lenkung deutscher Archivschutzmassnahmen im Zweiten Weltkrieg //Der Archivar. 1950/3. Sp.105-121; Georg Winter //Der Archivar. 1961/3. Sp. 179-190.
37. Расторгуєв А. Военнопленное искусство //Литературная газета. - 26 июня 1991. - № 25.
38. Федорук О. Повернення культурних цінностей - повернення національної гідності //Віче. - 1993. - № 3. -С.20-27.
39. Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.). - К.: Наукова думка, - 1994. - 349 с.
40. Кот С., Ошуркевич О. Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. - Вип. 1. - Київ-Бремен: Українознавство. 1996. - 75 с.
41. Бібліотечні фонди Харкова в роки другої світової війни. Доля культурних скарбів України під час другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. - Вип. 2. - К.: 1997. - 120 с.

42. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України: документи, факти, коментарі. Львів. 1996. - 100 с.
43. Каталог втрачених експонатів національного музею у Львові. Київ - Львів. - 1996. 297 с.
44. Бібліотека і час: ювілейний збірник до 130 - річчя Нац.парл.бібліотеки України. - К.: Нац.Парлам.Б-ка України, 1996. - 122 с.
45. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки. - Вип. .: - К., 1996. - С.66-73.
46. Жимолостнова Є. З практики формування банку даних на втрачені цінності бібліотеки //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 7. - К.; 1996. - С. 57-59.
47. Врублевська В. Книжкова скарбниця України: проблеми вивчення і повернення //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996. - С. 228-233.
48. Лазоренко Ю. Втрати книжкових скарбів бібліотек України в роки Великої Вітчизняної війни та проблеми їх повернення //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., С.295-300.
49. Лосієвський І. Виявлення, вивчення й облік відомостей про бібліотечні фонди Харківської області, втрачені у роки другої світової війни та бібліотечні цінності інших держав, що знаходяться на території області //Повернення культурного надбання України: проблеми завдання, перспективи. - Вип.8. - К., 1997. - С. 20-24.
50. Мазурицький Ю. Координація діяльності бібліотек Росії та України з питань культурних цінностей, переміщених під час другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996. - С.301-308.
51. Крушельницька Л. Ще раз про викрадені зі Львова рисунки А.Дюрера і не тільки... //Мандрівець. Видання "Наукових записок Національного

- університету “Києво-Могилянська Академія”. 1999. - 3(20) травень-червень. - С. 28-30.
52. Маркевич М. Чи є надія на повернення?.. Доля львівської колекції малюнків Дюрера //”Пік” політика і культура. - 1999. - № 5. - С.34-35.
53. Вдовиченко. Перлини львівського Оссолінеуму “Львівські” рисунки Дюрера блукають світами. Чи судиться їм вернутися додому? //Високий замок. 23 січня 1997.
54. Мацюк Б. Архів Наукового товариства ім.Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві //Слідами пам’яті. Літописний календар. - Варшава: Укр.архів, 1995. - С.114-127.
55. Іваненко Б. Архіви України під час другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С. 26-33.
56. Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за німецької окупації //Пам’ятки України. 1994. - № 3-6. - С.106-108.
57. Дубик М. Хто руйнував, хто охороняв... До історії культурної політики окупаційних установ в Україні під час другої світової війни //Старожитності. 1995. - № 5-6. С.12; Архіви Києва часів німецької окупації (1941-1943) //Збірник праць молодих вчених та аспірантів. - Вип.2. - К., 1997. - С.519-542.
58. Неділя А. Проблеми втрачених і знищених пам’яток Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарнавського //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. С. 97-98.
59. Буряк В. Підсумки розшуків пам’ятника Катерині II - експоната Дніпропетровського історичного музею ім.Д.І.Яворницького, втраченого під час другої світової війни. - Вип.6. - К., 1996. - С.138-142.

60. Пелькіна Л., Факторович М. Евакуація і грабунок // Пам'ятки України. 1994. - № 1-2. С.111-120.
61. Коваль М. Доля української культури за “нового порядку” (1941-1944 р.р.) // У.І.Ж. - 1993. - № 11,12. - С.16-38.
62. Федорук О. Повернення та реституція культурних цінностей як фактор міжнародного співробітництва // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.10. К.: Танант, 1996. - С. 9-14; Чи реально повернути національні скарби? // Кур'єр ЮНЕСКО. Лютий 1998.- С.33-34.
63. Акуленко В. Міжнародно-правовий аспект проблем повернення культурних цінностей // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.7. - К.: Абрис, 1996. - С.49-52.
64. Нюрнберзький процес.: Сборник материалов. В 8 Т. Н.97. Т.2. - М.: Юрид.лит., 1988. - 672 с.
65. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України): Фонд Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. - Ф.1. - Оп.23. - Спр.62-Арк. 8.
66. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), Фонди Головних Архівних управлінь України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2131-Арк. 115.
67. Листування з ГАУ СРСР, обласним архівам відділами НКВС, державним архівам про евакуацію архівних документів України. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп. 1. - Спр.2314-Арк. 114.
68. Петренко О. Втрати Державного архіву Вінницької області у роки другої світової війни // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип.6. - К., 1996. - С.204-206.
69. Листування з ГАУ СРСР. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2568-Арк. 9.

70. Звіти про роботу Управління держархівами НКВС УРСР. - ЦДАВО України. - Ф. 14. - Оп. 1. - Спр.2313-Арк. 110.
71. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки другої світової війни //Пам'ятки України. 1994 - № 3-6. С.92-105.
72. ЦДАВО України. Фонд Рейхскомісаріата України. П'ятий опис цього фонду складають документи Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхкомісаріаті України. - Ф.3206. - Оп.5. - Спр.1-Арк. 464.
73. ЦДАВО України. Матеріали управління в справах мистецтв при РНК УРСР. - Ф.-Р-2. - Оп.7. - Спр.410-Арк. 6.
74. Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941-1944 р.р.): Автореферат.дис.к-та історич.наук: 070006 /Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України. К., 1997. - 22 с.
75. Яковлева Л. Празькі фонди в Києві. //Пам'ятки України. - 1994. - № 3-6. - С.120-122.
76. Коваль М. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізації під час окупації України в 1941-1944 р.р. //Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. - Вип.7. - К.: Абрис, 1997. - С.12-20.
- 77.Розрушення пам'ятників культури. - ЦДАГО України. - Ф.1. Оп.23. - Спр.3107-Арк. 167.
78. Іванечко Б. Загальні принципи підходу до реституції духовної спадщини українського народу //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.7. - К.: Абрис, 1997. - С.21-23.

79. Доповіді і відомості про стан архівів і музеїв України, їх діяльність в період німецької окупації. -ЦДАВО України. - Ф. 3206. - Оп.5. - Спр.10-Арк. 311.
80. Дубик М. Схема справ Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України (1944) //Архіви України - 1995. - № 1-3. - С.35-41.
81. Дубик М. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941-1944 р.р. Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.194-198.
82. Пшеничний А.П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны //Отечественные архивы. - 1992. - № 4. - С.90-98.
83. Рапорт Бенцінга від 6.VI. 1942р. - ЦДАВО України. Ф.3206. - Оп.5. - Спр. 4-Арк. 133.
84. Звіт ГАУ від 13.XI. 1944р. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр. 2702-Арк. 130.
85. Коваль М. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941-1944) //Повернення культурного надбанняУкраїни: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996. - С.34-42.
86. Довідки про кількість евакуйованих архівних документів з України 1941р. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2315-Арк. 30.
87. Звіт ГАУ. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2468-Арк. 43.
88. Мешков Д. Дніпропетровські архіви під час другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. -Вип.6. - К., 1996. С.188-193.

89. Штаб імперського керівника рейхслейтера Розенберга для окупованих східних областей за 1940-1945 р.р. ЦДАВО України. - Ф.3676. - Оп. 1. - Спр.75-Арк. 446.
90. Надзвичайна державна комісія про облік збитків, заподіяних у роки другої світової війни, акти про звірства здійснені німецькими окупантами в різних областях України. ЦДАВО України. - Ф.3538. - Оп.1. - Спр.49-Арк. 71.
91. Гика В. Про збитки, заподіяні архівним установам Волині в роки другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.225-227.
92. Акти збитків, заподіяних відомчим архівам Тернопільської області. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2728-Арк. 148.
93. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни; про розрушення фашистськими загарбниками радянських установ науки, освіти та мистецтва, історичних пам'яток України. ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.1. - Спр.312-Арк. 84.
94. Акти збитків, заподіяних архіву Чернігівської області. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2738-Арк. 213.
95. . Акти збитків, заподіяних архіву Чернігівської області. ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2739-Арк. 186.
96. ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.55-Арк. 145.
97. Яненко З. Особові фонди, втрачені Полтавським архівом в роки другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.12. - К., 1999. - С.313-322.
98. Архівне управління у Львові. Центральний державний історичний архів у м.Львові. ЦДІА у м.Львові. - Ф.755. - Оп.1. - Спр.23-Арк. 37.
99. ЦДІА у м.Львові. - Ф.Р-1. - Оп.1. -Спр.37-Арк. 3.
100. Фонд Губернаторства Дистрикту Галичина у Львові (далі, ДАЛО) - Ф. Р-35. - Оп. 13. - Спр. 243-Арк. 73.

101. . Акти збитків заподіяних архівам Львівської області.- ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2720-Арк. 74.
102. . Акти збитків заподіяних архівам Львівської та Дніпропетровської області.- ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2706-Арк. 341.
103. Акти збитків заподіяних архівам Сталінської області. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2725-Арк. 46.
104. Акти збитків заподіяних архівам Чернівецької області. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2740-Арк. 100.
105. Акти збитків заподіяних архівам Чернівецької області. - ЦДАВО України. - Ф.14. - Оп.1. - Спр.2741-Арк. 146.
106. Державний архів Київської області (далі ДАКО). Фонд Музею-архіву, перехідної доби. - Ф. Р-2412. - Оп.2. - Спр.192-Арк. 17.
107. ЦДАВО України. Звіти, переписка та інш.матеріали про політичне положення вищих шкіл, характеристика музеїв м.Києва та ін. - Ф.КМФ. - 8. - Оп.1. - Спр.265-Арк. 78.
108. Доклад референта музею п. Гейбеля. - ЦДАВО України. - Ф. 3206. - Оп.5. - Спр.20-Арк. 474.
109. Вечірній Київ. 28 квітня 1998.
110. Звіти РНК УРСР.-ЦДАВО України. - Ф. Р-2. - Оп. 7. - Спр.1546-Арк. 231.
111. Листування з РНК СРСР про евакуацію установ мистецтва. - ЦДАВО України. - Ф. Р-2. - Оп. 7. - Спр. 334-Арк. 171.
112. Постанова голови м. Києва про організацію та діяльність Музею – Архіву перехідної доби. - ДАКО. - Ф. Р-2412. - Оп. 1. - Спр.25-Арк. 14.
113. Положення, плани, звіти директора Музею – Архіву перехідної доби проф. О. Оглоблина. - ДАКО. - Ф. Р-2412. - Оп.1. - Спр. 2-Арк. 21.
114. Матеріали про реевакуацію художніх музеїв і відновлення їх в областях України. - ЦДАВО України. - Ф. Р-2. - Оп. 7. - Спр. 1501-Арк. 21.

115. Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.111-129.
116. Крем'янецький вісник. 19 квітня 1942, № 33.
117. ЦДАВО України. Фонд Надзвичайної державної комісії для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників. - Ф.4763. - Оп.1. - Спр 2-Арк. 41.
118. Кот С. Українські культурні цінності в Росії: полемічні нотатки замість висновків //Розбудова держави. - 1996. - № 3. - С.41-47.
119. Єрьоміна Л. Колекція Одеського художнього музею під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.р. //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.164-167.
120. Кот С. Національне законодавство та його відповідність міжнародно-правовим нормам у сфері охорони культурних цінностей, як інструмент реституції та повернення національних культурних надбань //Повернення культурного надбання України //Проблеми, завдання, перспективи. - Вип.10. - К.: Танант, 1997. - С.144-152.
121. Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей (збірник документів). К., 1993. - 75 с.
122. Федорук О. Україна і Німеччина: шляхи повернення культурних цінностей //Політика і час. - 1996. - № 8. - С.34-37.
123. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.70. - Спр.108-Арк. 105.
124. Марченко Г. Скарби Києво-Печерського заповідника втрачені під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 р.р. //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996. - С.161-163.

125. Колекція документів історії Великої Вітчизняної війни. Надзвичайна державна комісія по розслідуванні німецько-фашистських злочинів. ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.331-Арк. 589.
126. Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип. 6. - К., 1996. - С.130-137.
127. Повідомлення керівника особового штабу “ Наука” – Ганга Брауна – про підготовку вивезення захоплених книг. - ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. - Оп.1. - Спр. 274-Арк. 46.
128. Характеристика музеїв м. Києва. - ЦДАВО України. Ф. КМФ-8. - Оп.1. - Спр. 265-Арк. 103.
129. Catalogue of Works of Western European Second World War.
130. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1994. - 36 с.
131. Акти збитків, заподіяних німецько – фашистськими загарбниками музеям в період окупації за 1944р. - ЦДАВО України. - Ф. 4763. - Оп. 1. - Спр.13. Т.1-Арк. 120.
132. Вечірній Київ. - 1983. - 17 травня.
133. Седик О. Мистецькі цінності вивозили вагонами //Хрещатик - 1997. - 5 листопада.
134. Справки, матеріали про розміри збитків, нанесених німецькими окупантами і їх злочини на території України. - ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп. 23. - Спр. 1063-Арк. 217.
135. ЛосієвськийІ. Де “зариті” Харківські скарби? //Культура і життя. - 1996. - 3 липня.
136. Переписка з Харківською обласною комісією про збитки, заподіяні окупантами у Харківській області. - ЦДАВО України. - Ф.3538. - Оп.1. - Спр.52-Арк. 117.

137. Інструкції для роботи Харківських музеїв.-ЦДАВО України. - Ф.3676.
- Оп.1. - Спр. 231-Арк. 375.
138. Крячок М. До питання втрат творів художників Харкова в роки другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.99-102.
139. Списки художніх цінностей музеїв УРСР, вивезених до Німеччини. - ЦДАВО України. - Ф. 4763. - Оп.1. - Спр. 144-Арк. 259.
140. Переписка з Дніпропетровською обласною комісією про збитки, заподіяні окупантами у Дніпропетровській області. - ЦДАВО України. - Ф. 3538. - Оп.1. - Спр. 53-Арк. 79.
141. Документи про вивезені в Німеччину і повернення художніх цінностей музеїв УРСР за 1944р. - ЦДАВО України. - Ф. 4763. - Оп.1. - Спр. 15-Арк. 220.
142. Переписка з Чернігівською обласною комісією про збитки, заподіяні окупантами у Чернігівській області.- ЦДАВО України. - Ф. 3538. - Оп.1. - Спр. 54-Арк. 119.
143. Зведені відомості та акти НДК про збитки, нанесені німецько – фашистськими загарбниками культурним установам Чернігівської області. - ЦДАВО України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 321-Арк. 183.
144. For Germany and Themselves: The Motivation behind the Nazi Leaders Plundering and Collection of the Art. - by Jonathan Petropoulos //Spoils of War № 6. -February, 1999. - 67 p.
145. Акти, відомості, повідомлення НДК про розрушення німецькими загарбниками закладів науки, освіти, мистецтва та історичних пам'ятників України. - ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.333-Арк. 267.
146. Томілович Л. Ярмола О. Культурні цінності, втрачені Білоцерківським краєзнавчим музеєм під час другої світової війни

- //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.175-176.
147. Акти та виписки з актів НДК про збитки, заподіяні культурним закладам Рівенської області. - ЦДАВО України. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр.301-Арк. 254.
148. Акти збитків, заподіяних музеям УРСР в період окупації. - ЦДАВО України. - Ф. 4763. - Оп. 1. - Спр.14. Т.2-Арк. 135.
149. Радянська Україна. - 1944. - 19 лютого.
150. Горбик В., Кот С. Нищення археологічних, історичних та архітектурно-монументальних пам'яток України в роки другої світової війни. //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. -Вип.6. - К., 1996. - С.147-156.
- 151.Матеріали про відбудову та відновлення роботи закладів мистецтва і про повернення їм майна та музейних цінностей, вивезених німецькими загарбниками. - ЦДАВО України. - Ф.Р-2. - Оп.7. - Спр.1502. Т.2-Арк. 59.
152. Ніколаєнко Н. Шляхи пошуку культурних цінностей, вивезених з Криму в роки другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.168-170.
- 153.Матеріали про стан і діяльність музеїв і пам'ятників культури УРСР після звільнення України від німецької окупації. - ЦДАВО України. - Ф. Р-2. Оп.7. - Спр.2743. Т.3-Арк. 130.
154. НДК для встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Тернопільській області. Тернопільський обласний державний архів (далі ТОДА). - Ф.274. - Оп.1. - Спр.123-Арк. 102.
- 155.Інструкції про стан архівів на Волині.-ДАЛО. - Ф.Р-35. - Оп.13. - Спр.138-Арк. 113.

156. Свідчення про експонати музеїв та картинних галерей Львова.-ДАЛО.
- Ф. Р.-35. - Оп.13. - Спр.156-Арк. 28.
157. Львівська правда. - 1991. - 20 червня.
158. Переписка з відділом губернаторства про надання транспорту для евакуації цінностей награваних в мезеях, приватних колекціях і картинних галереях у Львові.-ДАЛО. - Ф. Р-35. - Оп.12. - Спр.319-Арк. 6.
159. Conference “The restitution Coltural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk - by Alexander Fedoruk //Spoils of War. N 4. August 1997. - 99 p.
160. История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941-1945. Т.2. - М., 1961. - 147 с.
161. Бровкін А. Фонди ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України: втрати під час другої світової війни і проблеми пошуку //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.234-237.
162. История центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. - К., 1979. - 227 с.
163. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури України (1917-1990). - К.: Вища школа, 1991. - 274 с.
164. Лазоренко Ю. Доля бібліотек під час другої світової війни //Бібліотечний вісник. - № 6. - 1995. - С.8-9.
165. Історія Київського університету. Видав.Київський університет, 1959. - 629 с.
166. Онищенко О., Дубровіна Л. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського в 1918-1998 р.р.: основні етапи розвитку //Бібліотечний вісник. - № 5. - 1998. - С.5-17.

167. Васюта О. До питання про розшуки втрачених культурних цінностей Чернігівщини //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.93-96.
168. Ботушанська О. Бібліотека в роки другої світової війни: сторінки історії //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.7. - К.: Абрис, 1997. - С.53-56.
169. Ковач С. Втрати бібліотечних фондів ВУЗамаи України. Пошуки, Проблеми, Перспективи //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.316-320.
170. Андрієнко Л. Розвідка втрачених бібліотечних цінностей Херсонщини, як перший етап їх реституції //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.278-281.
171. Галамага Т. 100-річчя науково-технічної бібліотеки Дніпродзержинського металургійного комбінату //Бібліотечний вісник, № 5. - 1998. - С.37-38.
172. Шамаріна Т., Торлін І. Дитячі бібліотеки України в роки Великої Вітчизняної війни //Бібліотечний вісник. - № 2. - 1995. - С.6-7.
173. Врублевська В., Александрова С. Партнерство заради майбутньої надії //Зб. "Бібліотека і час. - К., 1996. - С.66-71.
174. RMBO – RRO, за підписом Мілва Шродена 29.X.1943. - ЦДАВО України. - Ф.3206. - Оп.5. - Спр.2-Арк. 423.
- 175.Акти, реєстри НДК про збитки, нанесенні бібліотекам та науково – дослідним інститутам України. - ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.326-Арк. 104.
- 176.Справка, телеграми по питанню повернення з Німеччини архівних матеріалів і документів. - ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.23. - Спр. 1484.
- 177.Акти НДК про розрушення історичних пам'яток України.-ЦДАВО України. - Ф.4620. - Оп.3. - Спр.330-Арк. 243.

178. Звіти про бібліотеки захоплені штабом Розенберга. - ЦДАВО України. - Ф.КМФ-8. - Оп.1. - Спр.261-Арк. 89.
179. Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.4. - К., 1994. - 50 с.
180. ЦДАВО України. - Ф.1. - Оп.30. - Спр.17-Арк. 133.
181. Розпорядження військово – адміністративного відділу. - ЦДАВО України. - Ф.КМФ-8. - Оп.2. - Спр.153-Арк. 123.
182. Про бібліотеку Noche Schule. - ЦДАВО України. - Ф.3676. - Оп.1. - Спр.136-Арк. 187.
183. Звіти Розенберга.-ЦДАВОУкраїни.- Ф.КМФ-8.- Оп.1.-Спр.261-Арк.89.
184. Лосієвський І. Де “зариті” Харківські скарби? //Культура і життя. - 1996. - № 48.
185. Переписка про розподіл бібліотечних фондів захоплених на сході. - ЦДАВО України. - Ф.КМФ-8. - Оп.1. - Спр.277-Арк. 210.
186. Листування про вивезення книг з бібліотек України. - ЦДАВО України. - Ф.3676. - Оп.1. - Спр.51-Арк. 104.
187. Анатомия агрессии: Новые документы о военных целях фашистско-германского империализма во второй мировой войне. - М., Прогресс, - 1975. - 319 с.
188. Перелік тем наукових досліджень, складені комендантами Розенберга у Києві і Семфірополі у квітні та травні 1943р. - ЦДАВО України. Ф.3676. -Оп. 1. - Спр. 26а-Арк. 367.
189. Записки про роботу ГАУ НКВС УРСР.-ЦДАГО України. Ф. - 1. - Оп.23. - Спр.94-Арк. 108.
190. Доценко Ю. Виходить на сліди загарбання книжок //Голос України. - 1994. - 13 липня.
191. Облік збитків, заподіяних окупантами у Дніпропетровській області. - ЦДАВО України. - Ф.3538. - Оп.1. - Спр.53-Арк. 71.

192. Жиломоствнова Є. З практики формування банку даних- та втрачені цінності бібліотеки //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.8. - К., 1997. - 32 с.
193. SVOBODA UKRAINIAN DAILY VOLCIN N 127 JERSEY CITY and NEW YORK SATUR DAY JULY 1997.
194. Крушельницька Л. Втрати львівських бібліотек під час другої світової війни. Українські бібліотечні колекції в Польщі //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.10. - К.: Танант, 1997. - С.135-139.
195. Крушельницька Л. Ще раз про викрадені зі Львова для Адольфа Гітлера рисунки Альбрехта Дюрера - і не тільки... //Визвольний шлях. Кн.4(613) Українська інформаційна служба. - Лондон-Київ, 1999.- 512 с.
196. Демократична Україна. 26 березня 1996. - № 41.
197. Александрова Е. Потери библиотек Украины: проблемы выявления и поиска //Рестытуция культурных каштоунасцей: проблемы вартання і сумеснага выкористання. Мінск, 1997. - 334 с.
198. Коммерсантъ - daily. - 4 июля. 1998 г.
199. Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей (збірник документів). - К., 1993. - 75 с.
200. Зеркало недели. - 13 июля, 1998.
201. Макашансар М. Всемирная конференция по политике в области культуры //Культуры ЮНЕСКО. - 1984. № 3. - С.11.
202. Акуленко В. Міжнародний і національний механізм реституції культурних цінностей //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.10. - К.: Танант, 1997. - С.115-121.
203. Богуславский М. Пакт Рериха и защита культурных ценностей /Советское государство и право. - 1974. - № 10. - С.111-115.
204. Законодавство про пам'ятники історії та культури. - К., 1970. - 220с.

205. Акуленко В. Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення культурних цінностей, втрачених під час другої світової війни //Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - Вип.6. - К., 1996. - С.50-58.